

Haváč, Ondřej

Československo ve vyprávění

In: Haváč, Ondřej. *Exil a identita : posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku*.
Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2022, pp. 150-183

ISBN 978-80-280-0036-3; ISBN 978-80-280-0037-0 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144920>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6 ČESKOSLOVENSKO VE VYPRÁVĚNÍ

6.1 Identita a identifikace

V této kapitole se na řadu dostává otázka pátrající po vlivu výše popsaného úspěšného integračního procesu na „českou identitu“ narátorů. Jakým způsobem bylo rekonstruováno „češství“ v rozhovorech a co pro vypravěče znamenalo? Všichni narátoři, stejně jako naprostá většina Čechů opouštějících Československo v roce 1968, prošli ve vlasti alespoň základní školní docházkou a měli ucelenou představu – ať již vlivem rodinné výchovy, školního vzdělávání⁴⁹⁸ či obojího – jaká je historie českého a slovenského národa a co znamená být jeho příslušníkem. Jenže odchodem do exilu se dříve samozřejmě přináležitost k českému národu řadě lidí zpřehlednila.

V hostitelských zemích se najednou museli uprchlíci adaptovat na nové podmínky a znovu si vytvořit pojetí sebe sama jako příslušníka jiného národního společenství. Někteří řešili pocity nejistoty a obav úsilím o co největší splynutí s okolím a úplnou asimilaci, jiní se snažili s cizím prostředím vyrovnat přimknutím se k českým spolkům a organizacím. Ani jedna cesta nebyla bez komplikací a začátky

498 Po roce 1948 bylo vyzdvihováno místo nacionalismu, který byl spojován se západními imperialisty a buržoazií, právě „socialistické vlastenectví“, tedy láska k vlasti a práce na jejím zvelebování, která měla sloužit pro dobro všeho pracujícího lidu. Nositelem pravých národních tradic, mezi kterými zdůrazňovali čeští komunisté především český demokratismus a revolučnost, byl lid. V představách nového režimu se ideály socialismu plně shodovaly s národními tradicemi. Lid, socialismus, strana a národ se v jejich myšlení prolínaly. Viz KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990, s. 10. O důležitosti dějepisu pro komunistický režim, jehož představitelé chápali tento předmět jako nástroj pro vytváření „vědeckého světového názoru“ a pro získávání „ucelených vědomostí o minulosti českého a slovenského národa“, viz ČAPEK, Vratislav: *Didaktika dějepisu I. Teorie a metodologie didaktiky dějepisu*. Praha 1985.

byly těžké pro všechny i přes vstřícný přístup hostitelských zemí a jejich úřadů. Odpověď na otázku, *kdo jsem?* již nebyla jednoznačná jako před odchodem z vlasti. Nicméně její zodpovězení bylo důležitější než kdy předtím. Všichni uprchlíci se museli vypořádat s otázkou po smyslu vlastní existence i s nutností vytvořit si zázemí v neznámém prostředí.

Jeffrey C. Alexander ve své knize o občanské společnosti píše: „*Pro život je zásadní udělit mu smysl [...]. Identita znamená určování smyslu a smysl našemu životu dává vitalitu. Smysl nás definuje, stejně jako ty okolo nás.*“⁴⁹⁹ Jaký smysl mělo tedy „češství“ pro uprchlíky za hranicemi Československa? Odpověď na tuto otázku jsem hledal v životopisných vyprávěních narátorů, kteří strávili většinu svého života v Rakousku a Švýcarsku. Vycházel jsem proto především z orálněhistorických pramenů získaných během terénních výzkumů v letech 2011–2014. Kromě nich jsem při psaní této kapitoly využíval studie věnované přístupu normalizačního vedení k posrpnovému exilu a „československé emigraci“ jako celku a dále archivní prameny včetně objektových svazků Státní bezpečnosti, spolkového tisku a exilové literatury.⁵⁰⁰

Vedle české národní identity jako kategorie praxe budu užívat – opět s odkazem na studii *Beyond Identity* – ještě termín *identifikace*. Profesor Brubaker ve zmíněné studii navrhl nahradit pro něho nejednoznačný pojem *identita* termínem *identifikace*, k jehož využívání se kloní i značný počet jiných badatelů.⁵⁰¹ Jeho slovy tento termín nutí „*upřesnit činitele, které identifikaci vykonávají. A nepředpokládá, že identifikování (vykonávané takovými mocnými činiteli, jako je stát) nezbytně vyústí ve vnitřně stejnou, od ostatních odlišnou, ohraničenou „skupinu“ [...]. Identifikování sebe a druhých – je vlastní podstatou sociálního života.*“⁵⁰² Právě míra ztotožnění se narátorů s českým národem a Československem zachycená v rozhovorech vypovídala o jejich pohledu na českou národní identitu a o významu, jaký tato identita hrála

499 “*Life is about meaning. [...] Identity is meaning, and the meaning of our life gives us vitality. Meaning defines us, and it defines those around us at the same time.*” In: ALEXANDER, Jeffrey C.: *The civil sphere*. New York 2006, s. 15.

500 Jedná se o tyto studie: SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179. RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 3–14; TOMEK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*. Paměť a dějiny 9, 2015/3, s. 15–24. Pro českou krajanskou komunitu ve Švýcarsku jde o již zmíněné práce Katedry historie Univerzity Palackého v Olomouci – TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*. Slezský sborník = Acta Silesiaca 101, 2003/3, s. 361–370, v Rakousku STÁTNÍK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty*. Časopis Soudobé dějiny 11, 2003/4, s. 487–518.

501 Například CALDAS-COULTHARD, Carmen R. – IEDEMA, Rick (eds.): *Identity Trouble. Critical Discourse and Contested Identities*. New York 2008; WODAK, Ruth – JONES, Paul – DELANTY GERARD (eds.): *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool 2008.

502 “*It invites us to specify the agents that do the identifying. And it does not presuppose that such identifying (even by powerful agents, such as the state) will necessarily result in the internal sameness, the distinctiveness, the bounded groupness that political entrepreneurs may seek to achieve. Identification – of oneself and of others – is intrinsic to social life.*” In: BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 14.

v jejich životech. Abych toto tvrzení smysluplně popsal a vysvětlil, rozdělil jsem zmíněné téma do dvou následujících kapitol. Ty byly vytvořeny v závislosti na zkoumaných fenoménech, jež měly vliv na rekonstrukci národní identity během vyprávění: 1) identifikaci exulantů s Československem, 2) identifikaci exulantů s českým národem. *Identifikace* se stala klíčovým analytickým pojmem této práce, nástrojem, skrze který jsou popsány a představeny změny v sebepojetí bývalých uprchlíků z Československa. Analýza získaných pramenů se pak soustředila na zodpovězení druhé hypotézy této práce:

Pocit sounáležitosti se zemí původu je u exulantů i přes dlouhá léta strávená za jejich hranicemi stále přítomný.

6.2 Identifikace se státem

„*My, národ Československý, chtějícе upevniti dokonalou jednotu národa...*“⁵⁰³ těmito slovy začíná preambule československé ústavy přijaté Národním shromážděním 29. února 1920, která byla ustanovujícím dokumentem mladé republiky. Definice československého národa jako národa o dvou větvích zajišťovala Čechům a Slovákům ústavní většinu v jinak mnohonárodnostním státě. Němci, Maďaři a příslušníci dalších národů patřili v Československu k národnostním menšinám, což vyvolávalo řadu tenzí a spolupodílelo se na rozbití republiky.⁵⁰⁴ Nicméně tato republika byla pro Čechy *jejich* státem. Antropolog Ladislav Holý v této souvislosti uvádí: „*Ačkoliv bylo Československo mnohonárodním státem, Češi se s ním plně identifikovali, neboť v něm viděli obnovení české státnosti po třisetletém období vlády Habsburků.*“⁵⁰⁵ Nejenže se většina Čechů s novým státem plně ztotožnila, ale v Masarykově koncepci znamenal jeho vznik návaznost na české tradice demokracie a humanismu, sahající až k husitství. Slovy Ernesta Gellnera: „*Masaryk tedy nejenom dovedl český nacionalismus k vítězství v roce 1918 a následné ratifikaci v rámci versailleského urovnání, ale opatřil mu rovněž pupek.*“⁵⁰⁶ Jinak řečeno, opatřil dějiny českého národa specifickým smyslem a poskytl právě vzniklému státnímu útvaru legitimitu v očích většiny jeho (českých) příslušníků. Nic na tom nemění fakt, že Masarykova kon-

503 Ústavní listina Československé republiky [online]. Dostupné z: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html [cit. 2017-07-29].

504 O komplikovaných vztazích mezi Čechy a českými Němci v první polovině 20. století pojednává řada českých i německých autorů. Například SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha 1996; DVOŘÁK, Tomáš – KOVÁŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (eds.): *Německý mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno 2010.

505 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 12.

506 GELLNER, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003, s. 119.

cepce byla od počátku zpochybňována⁵⁰⁷ a smrtící ránu jí zasadila mnichovská dohoda.⁵⁰⁸ Dokonce i komunistické vedení v nové ústavě z 9. května 1948 tvrdilo, že navazuje na „pokrokové a humanitní tradice“ českých dějin a že Československo je „jednotným státem dvou rovnoprávných slovanských národů, Čechů a Slováků“.⁵⁰⁹ Proto se ani výklad pojetí národní identity exulantů/narátorů bez popisu jejich vztahu k Československu neobejde.

Pro analýzu nahraných rozhovorů bylo důležité, jaké vzpomínky se narátorům v souvislosti s jejich vlastní vybavovaly a jakým způsobem je dotčení během vyprávění interpretovali. Většina narátorů se narodila za války nebo těsně po ní, a proto se jejich vzpomínky na dětství a dospívání vztahovaly k totalitnímu Československu v padesátých a šedesátých letech, a poté, co odešli do Rakouska nebo Švýcarska, ke státu ovládanému normalizačním vedením. Následující podkapitoly představí ty části nahraných vyprávění, které nejvíce vypovídaly o míře identifikace narátorů s jejich bývalou vlastní.

6.2.1 Dětství a dospívání v diktatuře (1948–1960)

První část nahraných rozhovorů byla věnována výhradně životu narátorů v Československu. Většina z těch, kteří odcházeli ze země po srpnové invazi, se narodila mezi lety 1943 a 1950 a dětství tak prožila v období, ve kterém komunistický režim dramaticky měnil podobu společnosti. Narátoři vzpomínali na události, kterými jim zasáhla komunistická moc přímo do života, ať již se jednalo o znárodňování, kolektivizaci nebo povinnou účast na masových akcích. V jejich životních příbězích byla často zmiňována atmosféra strachu, pocit nedůvěry k okolí a uzavírání se do rodinného kruhu, což byl přímý důsledek stranické politiky, kdy vedení země začalo záhy po únorovém převratu s dalekosáhlými změnami „třídních vztahů“, provázenými perzekucemi ve všech vrstvách společnosti. Byli jimi postiženi nejprve političtí odpůrci nového režimu, ale posléze dokonce i sami komunisté a jejich příznivci.⁵¹⁰ Nezákonnost, která byla pro nový režim příznačná, se podílela na likvidaci tradičních středních vrstev a tím „na hluboké změně sociální struktury společnosti“.⁵¹¹ Nebyl nikdo, koho by se snaha nových představitelů moci o budování

507 Mezi její nejvýznamnější odpůrce patřil vynikající historik Josef Pekař. Shrnutí tzv. sporu o smyslu českých dějin viz HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin (1895–1938)*. Praha 1995.

508 GELLNER, E.: *Nacionalismus*, s. 121.

509 Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 150/1948 Sb. [online]. Dostupné z: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html [cit. 2017-02-06].

510 Bezprostředně po únoru 1948 bylo například propuštěno ze zaměstnání přes 4 000 dělníků, kteří se odmítli účastnit generální stávky 24. února. Zájmy dělnické třídy se přitom nový režim neustále zaštiťoval. KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953*. Praha 1991, s. 10.

511 Tamtéž, s. 76.

beztrždní společnosti nedotkla. Postiženy byly i rodiny narátorů. Ať již se jednalo o druhou vlnu znárodnování spojenou s likvidací živnostníků,⁵¹² militarizaci společnosti a přeorientování hospodářství na těžký průmysl, kolektivizaci na venkově, nebo snahy vytlačit církve z veřejného života, to vše se vrylo do osobní i rodinné paměti a zůstalo v ní uloženo do dnešní doby.

6.2.1.1 Znárodnování

Necelý rok po únorovém převratu se měnilo spolu s tím, jak se množily hospodářské a zásobovací potíže, i vystupování komunistických představitelů směrem k živnostníkům,⁵¹³ kteří byli označeni jako hlavní sociální základna a zdroj tzv. reakce. V listopadu 1948 vyhlásil Klement Gottwald politickou linii zatlačování „kapitalistických živlů“ a celý soukromý sektor byl postupně redukován o 95 %.⁵¹⁴ Jakým způsobem znárodnování probíhalo, vzpomínala Iva Gikalová, jejíž maminka byla učitelkou ručních prací a do roku 1950 vydávala časopis *Práce ženy*:

„My jsme byli právě na lyžích. A když jsme se vrátili, tak byl zapečetěný byt a všechny skříně. Dali na to národní správu, že prý se časopis přebírá. Přebrala to jedna redaktorka a jedna účetní. Víím, že matka v tom měla asi 2 miliony. Za rok najednou byly na nule a druhý rok byly milion v mínusu, takže ten časopis už potom zmizel. To však matku velice zdravotně vzalo.“⁵¹⁵

Popisované události, které velmi negativně ovlivnily život rodiny, tvoří podstatný prvek v životním příběhu Ivy Gikalové. Nejenže již od dětství formovaly její postoj ke komunismu jako takovému, ale zároveň tyto zážitky přispěly k jejímu pozdějšímu rozhodnutí odejít za hranice.

512 První vlna převodu soukromého majetku do státního vlastnictví začala hned po válce v říjnu 1945, kdy vstoupily v platnost dekrety prezidenta republiky o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků; akciových bank a soukromých pojišťoven (dekrety č. 100 až 104/1945 Sb.). Jednalo se o velké průmyslové podniky s více než 500 zaměstnanci a velké firmy s více než 150 zaměstnanci. Dohromady bylo takto znárodněno přes 3 000 podniků, což představovalo 16% z celkového počtu. Úplné znění dekretů je přístupné na webových stránkách Parlamentu České republiky [online]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-140>. [cit. 2022-03-03].

513 Po únorovém převratu měla ústava z 9. 5. 1948 zaručovat ochranu středního a drobného podnikání čili živnostníků a podniků zaměstnávajících méně než 50 zaměstnanců. Nicméně stát svým monopolním postavením jejich činnost ztěžoval (ať již omezováním přidělu zboží, surovin či pracovníků) do té míry, že již na konci roku 1948 zbyl v průmyslovém sektoru jen nepatrný zlomek soukromých podniků. Více Tomeš, Zdeněk: *Hospodářská politika 1900–2007*. Praha 2008, s. 238.

514 Tamtéž.

515 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

6.2.1.2 Kolektivizace⁵¹⁶

Narátorka Helena Baslerová, narozená v roce 1950, jejíž rodina pocházela z jižních Čech, si při otázce na dětství prožité v padesátých letech vybavila příchod členů zemědělského družstva na statek její tety.

„A taky jsem zažila – protože jsem na prázdniny pravidelně jezdila [do jižních Čech, pozn. autora] – v takovém malém městečku v jižních Čechách, kde jsem trávila prázdniny, když přišli z JZD a zabavovali krávy. To jsem nepochopila, kolektivizaci, já jsem to nepochopila. Teta mi řekla: ‚Mlč!‘ A byla celá bledá, stála a takhle se držela stolu, a já jsem nechápala, o co se jedná, když jí odváděli krávy. Říkám: ‚Teti, co...?‘ A ona řekla: ‚Mlč!‘“⁵¹⁷

I v tomto případě bylo vyprávění o dětství v Československu v padesátých letech doplněno o příběh zřejmě nespravedlnosti, který zůstal dlouhá desetiletí uložen v osobní paměti narátorky. Karel Kaplan uvádí, že připravená kampaň kolektivizace měla od léta 1952 podobu „frontálního útoku na vesnici“.⁵¹⁸ Nejružnějšími formami nátlaku a perzekuce byli zemědělci nuceni ke vstupu do družstev a na konci roku 1952 existovalo na 7 779 družstev v nadpoloviční většině obcí v Československu. Karel Kaplan proces vyvlastňování zemědělské půdy v padesátých letech popsal jako „nejkrutější období poválečné historie československé vesnice“⁵¹⁹ a řada současných badatelů mu dává za pravdu.⁵²⁰ Kolektivizace byla oficiálně ukončena v červenci 1960, kdy prezident Antonín Novotný vyhlásil „vítězství socialismu“ a to bylo hned poté zakotveno v nové ústavě. V důsledku násilné kolektivizace pociťovala velká část občanů žijících na vesnicích ke státním institucím a ke státu vedenému jednou stranou nedůvěru. Tato nedůvěra se týkala i mladší generace narozené po válce, z níž mnozí odešli po roce 1968 na Západ.

6.2.1.3 Politické procesy

Vedle kolektivizace a znárodňování, které postihly desetitisíce obyvatel Československa, vyvolávaly atmosféru strachu a prohlubovaly nedůvěru občanů k vedení země rovněž politické procesy se skutečnými či domnělými odpůrci režimu.

516 Kolektivizace neboli proces vyvlastnění soukromé zemědělské výroby a vytváření zemědělských družstev sovětského typu probíhala v několika vlnách od jara 1949 až do 1960. Jednalo se ve své podstatě o likvidaci soukromého podnikání na venkově.

517 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

518 KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 121.

519 Tamtéž.

520 Podobné závěry vyjadřuje i řada autorů studií uveřejněných ve sborníku vydaném Ústavem pro studium totalitních režimů: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.

Sloužily nejen k odstranění protivníků, ale i ke stabilizaci režimu v jeho zakladatelském období a napomáhaly sovětským velmocenským zájmům.⁵²¹ Procesy byly založeny nejčastěji na porušení Zákona na ochranu lidově demokratické republiky (č. 231/1948 Sb.) a první hlavy zvláštní části trestního zákona č. 86/1950 Sb. Státní soud na jejich základě odsoudil od října 1948 do ledna 1953 na 27 000 osob. Celkově se za komunistického režimu v Československu podle odhadů stalo přibližně 230 000 osob oběťmi politických procesů a rozsudků bez soudu, z nichž 248 bylo ve vykonstruovaných procesech popraveno.⁵²² Narátoři, jako například Josef Blažek,⁵²³ kteří zažili dětství a dospívání v padesátých letech, často zmiňovali téma politických procesů, které je zastihly ve školních lavicích. Dana Linhartová, pozdější absolventka brněnské Janáčkovy akademie múzických umění i *Hochschule für Musik* v Basileji, při otázce na prožitě dětství v Československu vzpomínala:

*„Když jsem šla do první třídy, tak to byl nejhorší stalinismus, to byly ty zinscenované procesy. Vzpomínám si, že naši poslouchali rádio – to, když byly procesy se Slánským a Horákovou. To jsem byla v první třídě. Něco jsem tak jako postřehla svým dětským rozumem a přišlo mi, že to mají naučené. To není možné, že něco takového dělají dobrovolně. Ale nevěděla jsem, teď vím, o co šlo. Rodiče se snažili, abych já něco neprozradila ve škole, protože byly průšvihy.“*⁵²⁴

Už z dětství si narátoři odnášeli poznatek, že co se smělo říkat doma, bylo na veřejnosti, ať již ve škole nebo při hraní si na ulici, tabu. Tato existence dvojího života – jednoho v úzkém rodinném kruhu a druhého mimo něj – vytvářela dva různé světy, ve kterých platila různá pravidla. Člověk si musel dávat pozor, aby kvůli svým názorům neskončil v hledáčku státní moci a všudypřítomné bezpečnosti. Jediné místo, kde se cítil bezpečně a mohl se otevřeně vyjadřovat, představovala nejbližší rodina a příbuzní, kterým věřil. Úsilí státu o nivelizaci společnosti, které začalo již bezprostředně po válce prostřednictvím přestavby vlastnických a pracovních vztahů (tj. zrušením soukromých podniků a malovýroby) a řízením mzdové politiky, se po zastrahujících monstrprocesech promítlo i do jednání českosloven-

521 Na jejich přípravě a provedení se podílely politické orgány (od ÚV KSČ až po krajské bezpečnostní komise), Státní bezpečnost a justice. Karel Kaplan uvádí, že tyto procesy působily „jako nejúčinnější zdroj psychózy strachu a vytvářely těživou atmosféru podezřívání, politické hysterie a „agentománie“. Viz KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 83.

522 Mezi nimi bylo i 12 prominentních členů komunistické strany, jako generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský, ale také právnička a poslankyně za Československou stranu národně socialistickou Mílada Horáková, jediná žena popravená za „velezradu a špionáž“ v celém Sověty ovládaném východním bloku. Více: KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 86.

523 Josef Blažek se narodil v roce 1937 v Brně-Tuřanech a již v mládí se stal členem Československé strany lidové. V roce 1978 emigroval s rodinou přes Vídeň do Německa, kde poté pracoval jako energetik pro firmu v Mnichově. Zapojoval se do činnosti různých českých exilových skupin, účastnil se pravidelných setkávání v bavorském Frankenu a díky četným kontaktům pomáhal převážet exilovou literaturu do Československa. Zpátky do České republiky se vrátil v roce 1993 a v současnosti žije v Praze.

524 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

ských občanů.⁵²⁵ Typická byla snaha nevybočovat z řady, „hledět si svého“ a názory na politiku či stranické vedení sdělovat jen nejbližším. Tehdejší stíněnou atmosféru spojenou s pocitem, že „něco není v pořádku“, si vybavovala většina narátorů.

6.2.1.4 Smrt Stalina a Gottwalda

Spolu s politickými procesy se zapsaly do kolektivní paměti občanů Československa také dvě, respektive tři události, k nimž došlo v roce 1953. Narátoři je zmiňovali v rozhovorech i v případech, že je sami nezažili, ale vyprávěli jim o nich jejich blízcí. Těmito zásadními okamžiky byly smrt generálního tajemníka ÚV KSSS Josefa Vissarionoviče Stalina 5. března 1953, smrt československého prezidenta Klementa Gottwalda o devět dnů později a měnová reforma v červnu. Stalinova smrt a následný pohřeb, pojatý jako velké a režírované divadlo hojně prezentované v médiích, se zapsaly do povědomí mnoha současníků. V Československu se s touto událostí zároveň pojila smrt prezidenta Klementa Gottwalda, který zemřel na neléčené aneurysma (výduť srdeční aorty) 14. března 1953 – jen tři dny po svém návratu z Moskvy, kde se účastnil Stalinova pohřbu. Gottwaldova smrt přišla v době krize režimu (jen tři měsíce předtím se konal proces se Slánským) a jeho pohřeb 19. března 1953 se, stejně jako ten Stalinův, změnil ve veřejné divadlo s cílem potvrdit a zachovat stávající kult osobnosti.⁵²⁶ Jednotlivci i celé instituce vyvěšovali vlajky na domech, pronášely se smuteční projevy, v rozhlasu se hrály prezidentovy oblíbené písně. V celém Československu byl vyhlášen pětiminutový smuteční klid, kdy se mělo stát a mlčet.⁵²⁷ Smrt Stalina a Gottwalda a jejich pohřby se při otázce na padesátá léta vybavily Heleně Medkové, absolventce AMU a učitelce hry na klavír, která později žila se svým manželem Ivanem Medkem ve vídeňském exilu:

525 Jak na základě statistik uvádí Karel Kaplan, stírání mzdových rozdílů vedlo k situaci, že 45 % všech dělníků pobíralo plat jen o 200 Kčs odchylný od celostátního průměru. Znamenalo to ve své podstatě zrušení rozdílu mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou pracovní silou. KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 134.

526 O jeho průběhu referovala všechna československá média v čele s Rudým právem a Československým rozhlasem. V Rudém právu z 19. 3. 1953 vyšel článek *Největší syn našeho lidu*, který Klementa Gottwalda popisoval jako největšího syna národa, jenž „*nám dal život*“. (Viz Rudé právo 33, 1953/78, s. 1). Ve stejném duchu o pohřbu informovala i ostatní média. K rakvi uložené ve Španělském sále Pražského hradu se přišly poklonit desetitisíce lidí včetně mnoha zahraničních delegací. O celkové situaci v Československu viz kolektivní monografie *Ústavu pro studium totalitních režimů*: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice 2014.

527 Více o Gottwaldově pohřbu například PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí Prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha 2003, nebo KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Praha 2009.

„Ale pamatuji si živě, že tedy v té první třídě umřel Stalin a umřel Gottwald a že jsem do školního rozhlasu musela říkat básničky [úsměv, pozn. autora].“⁵²⁸

Nebo Daně Linhartové:

„Když zemřel Stalin, to jsem byla v první třídě. [...] A bylo to taky hromadné. Ne, že bychom musely plakat, to ne. Ale pořád se hrálo něco smutečního a pořád se hrály ty písničky, které on miloval. A když jsem potom byla starší, tak už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku a že je to skoro bůh. A tenhle ten pocit nesvobody... Ač jsem sice žádnou jinou svobodu neznala, tak to se mnou pořád rostlo.“⁵²⁹

Tato narace, stejně jako většina z těch uvedených v této části kapitoly, sloužila jako zdůvodnění pozdějšího odchodu z Československa („už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku“). V tomto případě vzpomínky narátorů na kult osobnosti obou státníků, který se projevil v masových akcích na jejich pohřbech, byly součástí životního postoje odsuzujícího komunistický systém.

6.2.1.5 Měnová reforma

Tvrzení, že ti, kdo zažili měnovou reformu, si dané období budou velmi dobře pamatovat, uvedené v článku Evžena Škňouřila,⁵³⁰ dokládá i rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, který od roku 1983 žije ve Švýcarsku.

„Já jsem se chtěl ještě vrátit [ve vyprávění, pozn. autora] na začátek k mé rodině. Můj děda a babička z máminy strany vlastnili docela velká pole a lesy. Po komunistickém převratu ve čtyřicátém osmém jim to všechno sebrali. Pak měli taky peníze v bance, a to jim taky sebrali, v přepočtu 1 : 50. [...] To jsem se dozvěděl od nich. Sebrali jim všechno. Zbyly jim jen nějaké peníze, dostali jen ten přepočet. A děda koupil šicí stroj [úsměv]! Z toho veškerého majetku, co měl, tak mu zůstal jenom šicí stroj! A ten daroval mojí mámě. Když ještě máma žila, tak jsme ho měli doma.“⁵³¹

Měnová reforma provedená 1. června 1953 se velmi citelně dotkla života všech československých občanů.⁵³² Podle ekonoma Pavla Kohouta tato reforma nebyla jen výměnou oběživa, ale především „tzv. repudiací dluhů neboli jednostranným od-

528 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

529 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

530 ŠKŇOUIŘIL, Evžen: *Koho nejvíce poškodila měnová reforma?* [online]. Dostupné z: http://finance.idnes.cz/koho-nejvice-poskodila-menova-reforma-dx3-/sporeni.aspx?c=A030526_120107_fi_osobni_zal [cit. 2017-02-28].

531 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

532 O měnové reformě viz PERNES, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008; JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1*. Hradec Králové 1992.

mítnutím závazků“,⁵³³ jež si Československo neslo ještě z předválečné doby. Ve skutečnosti šlo o státní bankrot, který byl vyřešen na úkor obyvatel.⁵³⁴ Těmito tvrdými opatřeními sice došlo k celkové stabilizaci hospodářství a ke zrušení přídělového systému a systému dvojích cen, ale za cenu pauperizace obyvatelstva a vypuknutí nepokojů na mnoha místech republiky.⁵³⁵

Měnová reforma, kolektivizace, znárodňování, politické procesy nebo budování kultu osobnosti – všechny tyto dějinné momenty spjaté s upevňováním komunistické diktatury se současníkům hluboce zapsaly do rodinné i osobní paměti. Rychlá a v řadě ohledů úplná změna společenských vztahů zasáhla každého obyvatele lidovědemokratické republiky. Pro vzpomínky narátorů, kteří toto zakladatelské období komunistického režimu v Československu zažili, jsou charakteristické obrazy zachycující ovzduší obav, nedůvěry k okolnímu světu a uzavření se do rodinného kruhu. I přes apel komunistického vedení, aby občané projevovali pravé „socialistické vlastenectví“, došlo k jevu, který popisuje etnolog Ladislav Holý v knize *Malý český člověk a skvělý český národ*⁵³⁶ – českoslovenští občané se postupně distancovali od vládnoucího režimu a státního aparátu. Míra jejich identifikace se státem byla velmi nízká.

6.2.2 Doba tání a šedesátá léta (1960–1968)

Změny, které způsobila Stalinova smrt a následná kritika jeho kultu osobnosti ze strany generálního tajemníka Nikity Chruščova,⁵³⁷ vedly k postupnému uvolňování komunistického režimu a k opouštění praktik stalinismu v celém východním bloku, včetně Československa. Spolu s Chruščovovou kritikou na české a slovenské

533 KOHOUT, Pavel: *Měnová reforma 1953. Československo vs. Velká Británie* [online]. Dostupné z: <https://nazory.aktualne.cz/komentare/menova-reforma-1953-ceskoslovensko-versus-britanie/r~i:article:781392/> [cit. 2022-03-03].

534 Zprávy o chystané reformě, které se šířily během jara mezi obyvateli, rozhodně popřel sám prezident Antonín Zápotocký v rozhlasovém projevu koncem května. Nicméně hned dva dny nato přestaly staré mince a bankovky platit. Vedle jejich nevýhodné výměny za bankovky nové (v poměru až 1 : 50), které byly již předem vytištěny v Sovětském svazu, byly anulovány vklady u bankovních domů, pojistky i cenné papíry vázané při měnové reformě z roku 1945 (tzv. vázané vklady). PERNES, J.: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, s. 89.

535 Největší spontánní vystoupení proti reformě se uskutečnilo v Plzni, kde došlo hned 1. 6. 1953 k mnohatisícové demonstraci. Protesty, které zachvátily celé město, byly pro československou vládu krajně nepřijemné především proto, že vypukly v závodech V. I. Lenina (dnes Škoda Plzeň) mezi místními dělníky, tedy proletariátem, který měl být hlavní oporou komunistického režimu. Ozbrojeným a pořádkovým složkám se podařilo situaci dostat pod kontrolu až v pozdních hodinách. Tamtéž, s. 91.

536 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 21–55.

537 Přelomový Chruščovův projev: *Kult osobnosti a jeho důsledky* byl přednesen na XX. sjezdu KSSS koncem února roku 1956. Celý text dokumentu viz publikace: VESELÝ, Zdeněk: *Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990)*. Praha 2001, s. 269–278.

představitel moci silně zapůsobilo maďarské povstání, které vypuklo 23. října 1956 po demonstraci svolané Petöfiho kroužkem na podporu polských dělníků vězňených v důsledku události v Poznani.⁵³⁸ Francouzská historička zabývající se moderními československými dějinami Muriel Blaive uvádí v knize *Promarněná příležitost*,⁵³⁹ že se Češi a Slováci po nacistických represích, odsunu německého obyvatelstva a stabilizování hospodářské situace začátkem druhé poloviny 20. století, s režimem smířila. Nicméně Zdeněk Mlynář tento stav popsal ve svých pamětech následovně: „*To, co se mi tehdy jevilo jako souhlasné přijetí poměrů, bylo mnohdy ve skutečnosti jen rezignací lidí, unavených léty stalinského násilí. Když po roce 1956 toto násilí polevilo, lidé to uvítali a vynaložili všechno své úsilí, aby si zařídili lépe svůj soukromý život. To, co se jevilo jako poklidná idyla, bylo mnohdy východiskem z nouze.*“⁵⁴⁰

Situace v zemi se ale přece jen proměnila, o čemž svědčily i vzpomínky narátorů. V šedesátých letech docházelo v kultuře k postupnému ubývání cenzorských zásahů, přibývalo naopak volání po autorské svobodě, o slovo se přihlásila nová vlna ve filmu i divadle. Prezident republiky vyhlásil rozsáhlé amnestie pro politické vězně a činnost zahájila tzv. Barákova komise, která měla přezkoumat oprávněnost politických procesů a rehabilitovat jejich oběti.⁵⁴¹ I přesto, že funkci prezidenta a zároveň generálního tajemníka komunistické strany zastával Antonín Novotný, který patřil ke konzervativnímu křídlu strany, se ke slovu stále více dostávali komunisté nespokojení se stranickým vedením, s nejasnými výsledky rehabilitačních komisí i s nadále neuspokojivou ekonomickou situací v zemi. Stále silněji se ozývaly hlasy volající po liberalizaci a revizi stávající politické praxe.

Šedesátá léta v Československu byla ve vzpomínkách účastníků posrpnové exilové vlny prezentována přesně ve výše popsaném duchu – jako doba postupného uvolňování poměrů v zemi, jako tání tuhého totalitního režimu. Zajímavé ovšem je, že z tohoto obrazu „předjaří“, jak tuto dobu nazval v rozhovoru Karel Kukal, nevystupovaly žádné významnější události, které by narátoři měli potřebu dále rozvádět. Celá dekáda šedesátých let se ve vyprávění téměř všech pamětníků jevila jako „zlatý věk“, spojený s mládím a postupným nabýváním různých svobod. Ať

538 Jak vzpomínal Zdeněk Mlynář působící tehdy jako vědecký aspirant na Československé akademii věd: „*My, komunisté, jsme tehdy měli strach. Nevím samozřejmě, do jaké míry to platí pro konkrétní jednotlivce, kteří pak časem představovali v KSČ proud reformních komunistů, ale já osobně bych lhal, kdybych dnes tvrdil, že mě tehdy zajímaly jen obecně politické a ideologické problémy tzv. maďarských událostí. Neboť kromě těchto problémů tu byla docela konkrétní představa davu, který lynčuje a věší komunisty na kandelábr.*“ Jak následně v knize dodává, byl to strach, který pomohl Antonínu Novotnému, od roku 1953 prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ, pacifikovat kritický proud uvnitř strany, který se snažil o revizi stranické politiky v souvislosti s Chruščovovou kritikou. Viz MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 78.

539 BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.

540 MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 96.

541 Komise byla pojmenovaná podle Rudolfa Baráka, ministra vnitra a náměstka předsedy vlády. Více KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha 2008, s. 11–15.

již se jednalo o možnost cestování na Západ, čtení dříve zakázaných spisovatelů, či získání lepší pracovní pozice. Například Přemysl Janýr mladší, který se narodil po válce, ve svých vzpomínkách na šedesátá léta spojoval tehdejší pozitivní atmosféru s politickým uvolněním a současně se svým mládím:

„Dneska bych řekl, že se slzou v oku [úsmev]. To byla taková ta šťastná léta, řekl bych. Ted' nevím, jestli jenom mně osobně, ale mně osobně samozřejmě taky, protože to je holt věk od těch 15 do 18, 19 let, že? Ale myslím, že to obecně byla taková šťastná léta...“⁵⁴²

Na liberalizační proces v komunistické straně a celé zemi vzpomínala i Helena Medková, jejíž rodina se ale stavěla ke změnám rezervovaně:

„V kultuře se dělo cosi už od těch šedesátých let. [...] Takže ta naděje byla velká. Když je člověk mladý, tak mu svět připadá krásný. [...] My jsme vnímali od poloviny šedesátých let tohle uvolnění. Mohlo se o leccem psát. Ale oficiálně se prezentovalo, že ve straně přijdou teď k moci ty zdravější nebo modernější síly. Strana se obnoví a naše socialistická společnost... Že budeme ten socialismus budovat lépe. S tímhle jsme se nijak neidentifikovali, to rozhodně ne.“⁵⁴³

Oproti letům padesátým, kdy se z osobní paměti vynořují příběhy popisující konkrétní události vztážené k ústrkům, perzekucím i k osobním tragédiím způsobeným zásahem totalitní moci, šedesátá léta k podobným vyprávěním narátory nepodněcovala. Nic podobného příběhům znárodnění či kolektivizace, uchovaným v rodinné paměti, se při vzpomínání na šedesátá léta neobjevovalo. Životní příběhy se ve většině případů rychle přesunuly k tématu pražského jara a následné okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy. Například Stanislav Kráčmer, kterému v době pražského jara nebylo více než třináct let a který odešel do Švýcarska v roce 1983, uvedl:

„Samozřejmě se doma mluvilo o politice a bylo cítit uvolnění v polovině šedesátých let. Pak přišel šedesátý osmý a my jsme byli se sestrou – já mám ještě sestru – a s matkou v Budapešti toho 21. srpna 1968. Pro mě to byl strašný šok.“⁵⁴⁴

Nabízí se otázka, proč je tato „doba tání“ ve vzpomínkách pamětníků zmiňována jen okrajově a téměř vždy v souvislosti s pražským jarem a jeho násilným ukončením.⁵⁴⁵ Dle mého názoru je to způsobeno dvěma faktory. Předně proces

542 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

543 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

544 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

545 Výjimku představoval pouze rozhovor s Ludvíkem Kavínem, který byl tehdy studentem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a který popsal nejen atmosféru na fakultě, ale i událost, která jej sblížila s pozdějším disidentem Jaroslavem Šabatou. Tato část vyprávění byla v životním příběhu pana Kavína klíčová, protože právě setkání s Jaroslavem Šabatou na Filozofické fakultě významně ovlivnilo jeho budoucí směřování (příklon k reformnímu křídlu KSČ, účast v brněnském disidentském hnutí během normalizace a podpis Charty 77) a byla klíčová pro celé životopisné vyprávění. Viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 20. 9. 2013.

uvolňování, reforem a hledání „vlastní cesty k socialismu“ vygradoval právě během pražského jara, kdy byl do čela ÚV KSČ zvolen Alexander Dubček, s nímž se k moci dostali reformní komunisté. Všechny události, které potom následovaly, včetně vpádu vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968, jako by překryly v paměti narátorů všechny předchozí roky. Ostatně obsazení Československa armádami pěti „spřátelených států“ většinou narátorů zásadním způsobem změnilo život. Zadušení pražského jara a odchod do Rakouska nebo Švýcarska byly oněmi zlomovými životními událostmi, které formovaly další vyprávění narátorů.⁵⁴⁶ Druhým faktorem je struktura samotného výzkumu, jehož předmětem je český posrpnový exil. Již během seznamování narátorů s tématem badatelského projektu, jímž bylo porovnání českého exilu ve Švýcarsku a Rakousku po roce 1968, bylo zřejmé, kterým směrem se ubírá zájem badatele. Rozhovorům s jednotlivými narátory vždy předcházelo představení projektu a tušený zájem tazatele tak ovlivňoval jejich výslednou podobu. V některých případech měli narátoři tendenci se zaměřit na to, o čem předpokládali, že je pro výzkum podstatné. Příběhy, o kterých se domnívali, že nesměřují k tématu práce, více nerozebírali, a to ani v případech, kdy byli o vyprávění požádáni. Na druhou stranu jsem si vědom faktu, který vyplynul z pozdější analýzy rozhovorů, totiž že i mnou nevhodně položená otázka téma šedesátých let z rozhovoru vytěsnila. Abych zjistil, do jaké míry byla dominance pražského jara a jeho násilného potlačení ve vzpomínkách na šedesátá léta zapříčiněna nevhodně zvolenou strukturou rozhovoru, provedl jsem i analýzu orálněhistorických pramenů nahraných badatelskými týmy v České republice a v Rakousku.⁵⁴⁷ Vyplynul z ní zajímavý jev. I přesto, že rozhovory nebyly strukturované a narátoři byli vyzváni, aby volně vyprávěli, jejich životopisná vyprávění se po několika minutách – po popisu dětství, studiu a zaměstnání – přesunula k roku 1968, pražskému jaru a invazi. Bylo patrné, jak hluboce tyto události ovlivnily životy všech občanů Československa – těch, kteří ve vlasti zůstali, i těch, kteří ji opustili. Dokládá to i naprostá většina rozhovorů prezentovaných v této práci.

546 PORTELLI, A.: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*, s. 21.

547 Jednalo se o rozhovory z digitálního archivu COHA nahrané v rámci projektu Česko-rakouské souvislosti pražského jara (například: Rozhovor s Michalem Lionem vedl Lukáš Valeš, 8. 5. 2008. Sbíрка Česko-rakouské souvislosti pražského jara. Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR). Dále rozhovory z Audiovizuálního archivu Technického muzea ve Vídni nahrané v rámci projektu MenschenLeben. Lebensgeschichtliche Interviews in Österreich (Rozhovor s Petrem Cejnarem, vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009, Sbíрка Österreichische Mediathek). Více viz *Österreichische Mediathek: MenschenLeben* [online]. Dostupné z: http://www.mediathek.at/ueber_die_mediathek/wissenschaftliche_projekte/aktuelle_projekte/menschenleben/#c1 [cit. 2017-04-12].

6.2.3 Československo vzdálené (1968–1989)

Jakmile se rozhovory s narátory stočily k jejich životu v exilu po srpnových událostech roku 1968, objevovalo se v nich Československo vždy v několika rovinách. První skupinu vzpomínek představovaly ty, které byly spojeny s pocity ztráty a s nostalgií. Československo bylo zpočátku pro některé z narátorů zemí jejich kořenů, kde stále žili příbuzní a řada přátel. Československá republika pro bývalé uprchlíky v začátcích integračního procesu v hostitelských zemích znamenala především ztracený domov. Spolu s tím, jak se narátoři čím dál více sžívali s novým prostředím, se ovšem náhled na „mateřskou zemi“ měnil a z jejich paměti se během rozhovorů vynořovaly příběhy popisující více Husákovu „znormalizované“ Československo než bývalou vlast. Do této druhé kategorie spadaly vzpomínky a s nimi spojené narace, které zdůrazňovaly totalitní charakter státu ovládaného komunistickou stranou, ať již se jednalo o obrazy úřednické šikany při tzv. upravování vztahu,⁵⁴⁸ nebo o aktivity Státní bezpečnosti, které vyvolávaly strach a zasévaly nedůvěru mezi českými exulanty.⁵⁴⁹ Československo sedmdesátých a osmdesátých let se v průběžích změnilo ve stát, kam se uprchlíci nejprve nemohli a s přibývajícím léty strávenými v zahraničí již ani nechtěli vrátit.

6.2.3.1 Nostalgie, strach a bezčasí

Začátky života v exilu byly pro mnohé náročnou životní zkouškou. Země, která se nacházela pro uprchlíky žijící v Rakousku nebo Švýcarsku jen několik hodin jízdy autem, zavřela po Husákově nástupu do čela komunistické strany neprodyšně své hranice a ty, kteří emigrovali, odsoudila v nepřítomnosti často i k několikaletým trestům vězení. Právě nemožnost se do země vrátit a znovu vidět své přátele a příbuzné vyvolávala v mnohých o to větší stesk po domově a v prvních měsících a letech života v exilu touhu po návratu. Režisérka Zuzana Brejchová vzpomínala:

„A pak když se naši rozhodli, že utečeme, tak jsem nechtěla. Já jsem byla strašně nešťastná a mně se nechtělo. Já jsem dlouhá léta, hlavně ty první roky, chodila na Franz-Josefs-Bahnhof. To bylo to nádraží, dnes už je zbourané, kam příježděla Vindobona a kam jsme my taky přijeli toho 18. října. A dívala jsem se na vlaky, jak jezdí, a nejradši bych si sedla na vlak a jela taky.“⁵⁵⁰

548 Na základě Směrnice o úpravě právních vztahů Československé socialistické republiky k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů, si mohli českoslovenští občané pobývající v zahraničí nepovoleně „upravit poměr“ k ČSSR. Více v následující kapitole (6.2.4 Postoj ČSSR k „emigrantům“). Z odborných publikací viz např. TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 15–24.

549 Více SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 158–179.

550 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Naprostá většina uprchlíků byla přesvědčena, že se do vlasti již nikdy nevrátí, a řadu z nich tak provázely v prvních letech života v exilu pocity ztráty a stesku po domově. Československo se proměnilo v představách některých exulantů – a to nejen těch, kteří měli problémy s adaptací na nové prostředí – v ne sice ideální, zato ale v zemi, ke které začali pociťovat silné citové pouto. Politická situace a probíhající normalizace poměrů se v tomto světle jevily jako málo podstatné. Někteří z nich se skutečně vrátili zpět do Československa za rodinou a známým prostředím díky prezidentským amnestiím, ale šlo o zlomek účastníků posrpnového exilu. Potvrzují to i prameny Státní bezpečnosti: „*Celkem se od 1. ledna 1969 do 31. prosince 1970 z emigrace vrátilo 3 723 osob, většinou těch, které měly v zahraničí potíže s pracovním zařazením pro svou nízkou kvalifikaci. U některých byl návrat motivován rodinnými vztahy a jen v ojedinělých případech byla důvodem touha po vlasti.*“⁵⁵¹ Z uvedeného vyplývá, že nostalgie a stesk po domově nepředstavovaly hlavní důvody k návratu. Vraceli se především ti, kteří z nejrůznějších důvodů nenalezli v zahraničí adekvátní uplatnění.

Pro ty, kteří v exilu zůstali, se identifikování s původní vlastí stávalo stále obtížnější. Poté, co byl Alexander Dubček nucen odstoupit z vedení strany, započalo nové stranické vedení s velkou intenzitou provádět tzv. konsolidaci poměrů. Cesta reformem byla zcela opuštěna a KSČ obnovila svoji vedoucí úlohu jak ve státních orgánech a složkách Národní fronty, tak v celé společnosti. Ve straně samotné začaly čistky po zářijovém jednání ÚV KSČ (25.–29. září 1969), na němž bylo rozhodnuto o výměně stranických legitimací a došlo rovněž k prvnímu vylučování „pravico- vých revizionistů“. V lednu 1970 začaly zasedat prověřkové komise a vylučovat členy strany, kteří se účastnili reformního procesu nebo nesouhlasili s nastupující normalizací. Necelý rok poté se již hlavním dokumentem určujícím vývoj v zemi stal, kromě tzv. Moskevského protokolu, i stranický dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*,⁵⁵² který stanovoval závazný výklad „krizového vývoje“ v roce 1968. Vpád vojsk Varšavské smlouvy byl prezentován jako bratrská pomoc proti probíhající kontrarevoluci. Narátoři, kteří opouštěli Československo až v sedmdesátých letech, popisovali počátek tohoto desetiletí jako „dobu temna“, kdy ve společnosti opět naplno zavládl strach.⁵⁵³ Disident a pozdější signatář Charty 77 Ludvík Kavín charakterizoval atmosféru první poloviny sedmdesátých let následovně:

551 HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb 9, 2002/1, s. 282.

552 Dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* byl schválen na plénním zasedání ÚV KSČ 11. 12. 1970 a stal se hlavní normou pro výklad událostí roku 1968.

553 Například malíř Ondřej Kohout se v rozhovoru takto zmínil o atmosféře na střední škole. Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013.

„[Lidé, pozn. autora] se báli následků, pokud by se chovali nějakým způsobem nekonformně proti režimu. V roce 1971 před volbami byla ta hlavní vlna „zavíraček“. Lidé byli zavírání i do roku 1969, ale to bylo lokálně. Na podzim v roce 1971 to ale byla hodně velká vlna těch „zavíraček“. Největší vlna strachu byla právě v letech 1971 až 1974. To byla doba, kdy hodně lidí, kteří odporovali okupaci a uvažovali o tom, že by demokratizace země měla dále pokračovat, bylo ve vězení. Takže to byla z mého hlediska skutečně nejhorší doba strachu, až skutečně teroru, v té zemi.“⁵⁵⁴

Slova Ludvíka Kavína potvrdily i výsledky voleb do zastupitelských orgánů Československa uskutečněné 26. a 27. listopadu 1971. Jednalo se o první volby od srpnové invaze a skončily jasným vítězstvím jednotné kandidátky Národní fronty.⁵⁵⁵ Voleb se přitom zúčastnilo 99,45 % voličů, což představovalo velký úspěch pro normalizační vedení. Občanská společnost rezignovala a ti, kteří vyzývali k bojkotu voleb – jako filozof Ladislav Hejdánek – skončili ve vězení.⁵⁵⁶ Ve svém dopise Gustávu Husákovi 8. dubna 1975 napsal Václav Havel, že společnost byla „zkonsolidovaná“ jen zdánlivě, neboť lidi poháněl v jejich jednání oportunismus nebo strach. „Jde tu o strach v hlubším, řekl bych v etickém smyslu: totiž o více nebo méně vědomou participaci na kolektivním vědomí trvalého a všudypřítomného ohrožení; o starost o to, co je nebo mohlo by být ohroženo.“⁵⁵⁷

Zmaření nadějí pražského jara, deziluze z kroků československé politické reprezentace a strach vedly mnoho lidí k útěku do privátní sféry. To vyhovovalo normalizačnímu vedení, které se snažilo zvýšením životní úrovně obyvatelstva dosáhnout jeho souhlasu s politikou vycházející vstříc sovětským představám. Podle Ladislava Holého toto „prosazení hmotného blahobytu jako symbolu životního naplnění přineslo komunistickému systému v Československu pozoruhodnou stabilitu“.⁵⁵⁸ Stabilita byla vykoupena za cenu stagnace občanské společnosti. I historik Pavel Kosatík vzpomínal v knize popisující významné momenty v dějinách Československa, jak zvláštní čas to byl: „[...] jídla byl dostatek a práce málo, možnosti žádné, takže starosti jakbysmet. [...] Člověku odnikud nehrozilo nebezpečí, tak jako nic nehrozí tomu, který je uvnitř mrtvý. Smrt je bezpečná.“⁵⁵⁹ Václav Havel stejně jako mnozí další charakterizoval sedmdesátá léta jako podivné „bezčasí“, kdy jednotlivé roky splývaly v „nor-

554 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 19. 4. 2015.

555 Například pro kandidáty Národní fronty na poslance Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlasovalo 99,77 % voličů. O volbách roku 1971 viz *Zpráva Ústředí volební komise Národní fronty*. In: Rudé právo 52, 29. listopad 1971, s. 1.

556 O volbách v roce 1971 a opozičních proudech v Československu viz OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011, s. 50–63.

557 HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. 8. 4. 1975 [online]. Dostupné z: https://www.vaclavhavel.cz/docs/tz_knvh_40_let_od_dopisu_gh_vh.pdf [cit. 2022-03-03].

558 Holý, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 34.

559 KOSATÍK, Pavel: *České okamžiky*. Praha 2011, s. 239.

malizační šedi“.⁵⁶⁰ Československo bylo opět pevně součástí východního bloku, „chráněného“ železnou oponou, a třebaže bylo pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku geograficky blízko, v míře identifikace jim bylo vzdálenější než v předchozí době. Postoj strany a vlády k československým občanům žijícím v zahraničí a aktivity Státní bezpečnosti mezi krajany v sedmdesátých letech toto přesvědčení a emoce v bývalých uprchlících jen podporovaly.

6.2.4 Postoj ČSSR k „emigrantům“

Odchod kvalifikovaných pracovních sil do zahraničí – především těch osob, které pracovaly v klíčových státních odvětvích a disponovaly státním či obchodním tajemstvím – normalizační vedení znepokojovalo a byl pro komunistický režim „zásadně nežádoucí“.⁵⁶¹ Emigraci se proto zabývaly federální ministerstvo vnitra a příslušné složky Státní bezpečnosti, ministerstvo zahraničí a samozřejmě též předsednictvo ÚV KSČ. Nepolevující proud lidí opouštějících Československo přiměl i nově zvoleného prvního tajemníka na zasedání předsednictva ÚV KSČ v září 1969 k projevu, ve kterém poukazoval na údajně nepřátelské aktivity emigrace a volal po uzavření československých hranic, protože „*nie sú korzo, aby sa tu voľakto prechádzal!*“⁵⁶² A hranice se v říjnu 1969 skutečně uzavřely. Půlroku nato změnila společná vyhláška ministerstva vnitra a zahraničí č. 44/1970 Sb. předpisy pro vydávání cestovních dokladů. Počet cest do zahraničí poté výrazně poklesl. Podle podkladové zprávy ministerstva vnitra předložené vládě vycestovalo do zahraničí v roce 1971 jen 51 659 československých občanů, přičemž v tomto čísle byly zahrnuty i služební cesty.⁵⁶³

Došlo rovněž k přehodnocení vztahu k posrpnovým uprchlíkům. Návrat „starých pořádků“ byl podle Jana Hanzlíka zjevný z použitého slovníku v Informativní zprávě o bezpečnostní situaci v zemi v roce 1969 sepsané v květnu následujícího roku. „*Zpráva je už zase plná ‚působení nepřátelských sil‘, ‚infiltrací antikomunistických názorů‘ či ‚antisocialistických a pravicových sil‘. Jako jedno z největších nebezpečí pro stát je označena posrpnová emigrace, která slouží zahraničním nepřátelským centřům [...] jako zdroj velmi cenných informací o utajovaných skutečnostech.*“⁵⁶⁴ Komunistický režim po nezdaru prezidentských amnestií v sedmdesátých letech opět začal považovat

560 HAVEL, Václav: *Projev k demonstrantům*. Praha 22. 11. 1989 [online]. Dostupné z: http://www.vac-lavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=919_projevy.html&typ=HTML [cit. 2017-07-31].

561 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 6.

562 Tamtéž, s. 7.

563 Tamtéž, s. 10. V roce 1970 byl přitom počet povolených cest do zahraničí 275 176. Toto číslo navíc představovalo necelou polovinu počtu cest povolených v roce 1969! Viz HANZLÍK, J.: *Československá emigrace*, s. 283.

564 Tamtéž, s. 280.

své bývalé občany žijící na Západě za potenciální hrozbu a podle toho k nim přistupoval. Aby zabránil dalším emigracím, byly cesty Čechů a Slováků do kapitalistické ciziny výrazně omezovány, k zamítnutí žádosti o vydání pasu docházelo často jen na základě zdůvodnění, že „cesta nebyla v souladu se státními zájmy“. Případným „navrátilcům“ hrozilo až pětileté vězení. Ty, kteří se vrátit odmítali, označovala propaganda za prospěcháře bez jakékoliv národního cítění a komunistický režim se proti nim snažil nepřátelsky vystupovat při jakékoli příležitosti.⁵⁶⁵ Jan Hanzlík k tomu ve své studii napsal: „*Režim proto emigranty trestal alespoň tím, že znemožňoval jejich příbuzným žijícím v Československu návštěvy u nich. V případě, že emigrant získal občanství hostitelské země a chtěl navštívit Československo, nebylo mu zpravidla uděleno vízum.*“⁵⁶⁶ Řadě bývalých uprchlíků, mezi něž patřili i narátoři účastníci se výzkumu, nebylo povoleno zemi navštívit dokonce ani na pohřeb svých rodičů. Jiní exulanti museli zase svést boj se státním aparátem, aby došlo ke sloučení rodiny.

Mediálně nejznámějším se stal případ manželů Pořízkových z Prostějova, kteří v roce 1968 emigrovali do Švédska, ale tehdy tříletou dceru nechali doma u svých rodičů. Protože úřady jim odmítaly dceru vydat, i přes petici s mnoha tisíci podpisy a přímluvu švédské vlády, pokusila se Anna Pořízková ji dostat ze země na vlastní pěst za pomoci dvou švédských pilotů. Státní bezpečnost ovšem rodinu sledovala a posádku ihned po přistání zadržela. Piloti skončili na rok ve vězení a Anna mohla s dcerou Pavlínou, která se později stala slavnou modelkou, opustit Československo až v roce 1974. Historik Prokop Tomek, který se tématem slučováním rodin zabýval, poukazuje na to, že po roce 1970 se „*děti a rodiny znovu staly na další dvě desetiletí rukojmími režimu*“.⁵⁶⁷ Obdobný boj musela svést i narátorka Zdena Kasparová, která žila ve Vídni, kam přijela v létě 1968 za prací ke svým příbuzným. S manželem byla domluvená, že za ní s dcerou přijede po svých promócích, které ovšem byly v listopadu 1969.

„[...] a v říjnu zavřeli hranice. A oni zůstali tam a já zůstala tady. *Takže prvního půl roku na mě dávali všichni pozor, abych si něco neudělala, protože jsem z toho byla úplně vyřízená. Tenkrát jsem chtěla jít zpátky a ta moje teta do mě pořád hučela: ‚Oni tě zavrou a nebudeš moct dělat tvoje povolání. Přece nemůžeš jít zpátky. Pojď, zkusíme, aby se sem dostala Vladka.‘ A pak si můj muž našel jinou ženu, a to už bylo úplně ‚vyvěšený‘. Nebylo to lehké, to si nemyslete. A ještě když jsem ji v roce 1973 viděla v Rumunsku a pak až v roce 1974. V tom roce 1973 jsem 14 dní v tom Rumunsku jenom brečela. Od rána až do večera. Ona se mnou nemohla bydlet, bydlela na privátním ubytování. Přes den jsme se viděly, ona se mnou šla do hotelu a já jsem pořád řvala. A ona se pořád ptala: ‚Proč pláčeš?‘ Já jsem ji nemohla říct, že ona jede do Prahy a já jedu do Vídně. Maminka říkala: ‚Proboha tě prosím, neříkej jí to!‘ A teď jsem viděla, že*

565 O dezinformačních kampaních vedených proti československému exilu viz BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 116.

566 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 9.

567 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 17.

*to dítě bylo úplně psychicky vyřízené. Ona tam potom pořád lítala a hledala mě, ony tam byly na tři neděle.*⁵⁶⁸

Dceru se nakonec podařilo narátorčině matce po opakovaných žádostech a s finančním příspěvím („*maminka dala peníze nějakým vyšším úředníkům, co o tom rozhodovali*“)⁵⁶⁹ dostat do Rakouska v září 1974. Po dlouhých šesti letech. Od té doby žijí matka s dcerou v Rakousku, ale na prožité události nikdy nezapomněly. Pro Zdenu Kasparovou byl boj o dceru v jejím životopisném vyprávění klíčovou událostí. Je pochopitelné, že Československo, jehož vedení považovalo „emigranty“ za hrozbu a podle této premisy vůči nim státní aparát postupoval, nebylo zemí, která by poskytovala příliš prostoru pro to, aby se s ní bývali uprchlíci identifikovali, nebo která by v nich vyvolávala národní hrdost. Vedle toho je třeba zohlednit také aktivity Státní bezpečnosti, která měla například ve Vídni od roku 1949 svoji rezidenturu,⁵⁷⁰ a síť agentů existovala rovněž ve Švýcarsku.⁵⁷¹

6.2.4.1 Aktivity Státní bezpečnosti „proti ideodiverzním centrům“

V rámci tzv. konsolidace poměrů, a především se vznikem federativního uspořádání státu,⁵⁷² došlo k reorganizaci Státní bezpečnosti. Byly provedeny personální změny v jejím sboru a navýšen jeho stav.⁵⁷³ Státní bezpečnost následně od sedmdesátých let zintenzivnila své aktivity orientované na zahraničí a československý exil. Ostatně boj proti tzv. ideodiverzním centrům, jak Státní bezpečnost označovala jednotlivé exilové skupiny, patřil k hlavním činnostem rozvědky.⁵⁷⁴ Jednou z je-

568 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

569 Tamtéž.

570 O činnosti vídeňské rezidentury viz ONDRA, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945–1955*. Magisterská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity 2014 [online]. Dostupné z <https://theses.cz/id/ds8p5k> [cit. 2017-07-13].

571 O špionážní činnosti československé tajné služby ve Švýcarsku se zmiňují švýcarské archivní prameny. Viz SBB, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2. Důkazy ale nalezneme i v Archivu bezpečnostních složek. Např. ABS, fond: Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sg. 310-67-13, Zpráva o situaci a poměrech mezi novými čsl. emigranty ve Švýcarsku a NSR.

572 Od 1. 1. 1969 vedle dvou republikových vzniklo i federální ministerstvo vnitra.

573 V době svého rozpuštění v roce 1990 měla StB přes 12 000 členů. Historik Jiří Žáček odhadoval jejich počet dokonce mezi 15 000–17 000. Viz *Rozhovor o StB. Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků?* [online]. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287/> [cit. 2017-07-13].

574 Po reorganizaci v roce 1974 se „ideodiverzními centry“ zabývalo 2. oddělení IV. odboru X. správy FMV. Mezi tato centra vedle exilových periodik, v čele s Tigrídovým *Svědectvím* a Pelikánovými *Listy*, náležela i československá redakce Rádia svobodná Evropa, které bylo pro komunistický režim v Československu „nepřítel číslo 1“. Již od své první relace 1. 5. 1951 bylo jeho vysílání po pár minutách rušeno, československá redakce byla několikrát infiltrována agenty StB (včetně nejznámějšího Pavla

jích primárních snah bylo znemožnit spolupráci mezi exilovými vlnami z let 1948 a 1968. K tomuto cíli vypracovalo její vedení sérií tzv. aktivních opatření. Mezi ně patřilo především šíření dezinformací a také různé vlivové akce (například organizování demonstrací v zahraničí), které měly snižovat politický význam exilu, narušovat jeho jednotu a v očích domácí veřejnosti jej diskreditovat. V sedmdesátých letech přitom došlo ke kvalitativní změně těchto akcí. Přestaly viditelné zákroky, takové jako například únos sociálního demokrata Bohumila Laušmana z Rakouska, a začaly být prováděny akce metodologicky propracovanější, které měly především psychologický dopad. Dle názoru odborníků byly oproti předchozím aktivitám „daleko nebezpečnější se silným dopadem na negativní vnímání exulantů v České republice“.⁵⁷⁵

Úspěšná byla Státní bezpečnost zvláště při vnášení rozkolu a vytváření nedůvěry mezi jednotlivými exilovými skupinami a jejich členy, a to jak v Rakousku, tak ve Švýcarsku. Řada posrpnových uprchlíků se zpočátku ze strachu před agenty Státní bezpečnost vůbec nezapojovala do krajanských spolků a mnozí z nich nenavázali kontakty s českou menšinou po řadu let. O aktivitách Státní bezpečnost v obou státech pojednávají studie několika českých a rakouských historiků⁵⁷⁶ i četné prameny uložené v Archivu bezpečnostních složek.⁵⁷⁷ Nalezl jsem v nich podrobný popis českých spolků s adresami jejich členů, fotografie ze sledování vybraných osob a zprávy agentů o činnosti významných exulantů.

Mezi tyto osoby patřil i jeden z předních sociálních demokratů Přemysl Janýr st., který se během pražského jara stal členem přípravného výboru na obnovu Československé sociální demokracie a od října 1968 pobýval v exilu ve Vídni. Zde se spojil s rakouskou sociální demokracií (SPÖ) a měl dobré kontakty s jejími čelnými představiteli, včetně pozdějšího rakouského kancléře Bruna Kreiského. Především funkcionáře politických stran, kteří se uchýlili do zahraničí, považovala Státní bezpečnost za mimořádně důležité (a nebezpečné) a věnovala jim proto značnou pozornost. O sledování Přemysla Janýra vypovídá mnohasetstránkový

Minaříka) a StB plánovala i teroristický útok na jeho redaktory. Více SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 161.

575 BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 119.

576 O vídeňské rezidentuře čs. rozvědky již zmíněný ONDRA, H.: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čl. rozvědné služby v letech 1945–1955*; dále studie STÁTNÍK, D.: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války*, s. 487–518; HALLAMA, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*. In: Wonisich, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010, s. 155–186; TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*, s. 361–370.

577 Osobně jsem pracoval s podsazky (registrační číslo 47390/110, 81276/107 a 12613/320) I. správy SNB a dále s objektovými svazky OB-1933 (Ideodiverzní centra), OB-1766 (Emigrace), OB-431 (Navrátilci).

svazek DEMOKRAT,⁵⁷⁸ který na něho vedla hlavní správa rozvědky. Pod jejím dohledem byl neustále od počátku svého pobytu v Rakousku až do pádu československého komunistického režimu. Poslední zpráva je dokonce z 25. listopadu 1989, kdy již v Praze a celé zemi probíhala týden sametová revoluce. Podle tzv. součinnostního plánu, schváleného pplk. Josefem Benešem, bylo třeba „využít materiálů ke kompromitaci Janýra, eliminovat jeho činnost a kanály spojení“⁵⁷⁹ a počítalo se i s návrhem postupu na rok 1990. Státní bezpečnost vzhledem ke své agenturní síti⁵⁸⁰ disponovala podrobnými informacemi o Janýrově činnosti, jeho postojích i plánech do budoucnosti.

Sám Přemysl Janýr pracoval nejprve jako asistent parlamentního klubu SPÖ a od roku 1979 působil v tiskovém odboru Úřadu spolkového kancléře Bruna Kreiského. Založil a poté vedl Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku a do roku 1980 byl rovněž členem ústředního výkonného výboru Československé sociálně demokratické strany v exilu. I přes všechny jeho exilové aktivity se Státní bezpečnosti podařilo vyvolat v exilových kruzích podezření, že Janýr náleží ke spolupracovníkům československých tajných služeb. Nedůvěra vůči němu se poté objevila dokonce i mezi členy německé sociální demokracie (SDP); podle zprávy tajného spolupracovníka měl o Janýrovi prohlásit zahraniční tajemník SPD Hans Eberhard Dingels: „*Je to agent provokatér. Máme to prokázáno. [...] Nemůžete se divit, že vás nikdo z nás [míněna SI a sociálnědemokratické strany] nikam nezve, dokud on vás zastupuje a vůbec, dokud se ho nezbavíte.*“⁵⁸¹ Janýrův syn Přemysl Janýr ml., signatář Charty 77 a člen VONS, který žil od roku 1978 rovněž ve vídeňském exilu, vzpomínal na paranoidní atmosféru mezi vídeňskými Čechy vyvolanou aktivitami Státní bezpečnosti následovně:

*„Samozřejmě, že člověk nevěděl [kdo spolupracoval se Státní bezpečností, pozn. autora] a že panovala paranoia všude, že kdo všechno je fízl, že kdo všechno je estébák. Táta byl estébák a já jsem byl estébák a v podstatě všichni byli pro někoho estébáky. Fakticky jich ale pár bylo. To ale nebyli zrovna ti, o kterých by byla tahle hysterie. Hodic třeba.“*⁵⁸²

Josef Hodic byl historikem ve Vojenském historickém ústavu v Praze. Za svoji aktivitu během pražského jara, kdy pracoval pro reformně orientovaného gene-

578 ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat.

579 Tamtéž, Součinnostní plán, 27. 2. 1989.

580 Jedním z prvních, kdo o Janýrových aktivitách informoval, byl tajný spolupracovník Ivo Šafař, s krycím jménem DIOR, který byl agentem vídeňské rezidentury s četnými kontakty zejména na švýcarský exil, včetně Svazu čs. spolků, nebo i Otu Šika, který žil v St. Gallen. Viz ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat. Záznam z vytžžení DIORA na schůzce 13. 8. 1969.

581 ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, s. 200.

582 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

rála Václava Prchlíka na 8. oddělení ÚV KSČ, byl v rámci čistek po srpnové invazi propuštěn a přinucen se žít jako deratizátor. Se vznikem Charty 77 patřil mezi první, kdo dokument podepsali. Již v listopadu 1977 zažádal o politický azyl v Rakousku, který pronásledovaným chartistům nabídl kancléř Bruno Kreisky. Zde získal práci v Ústavu pro mezinárodní politiku v Laxenburgu nedaleko Vídně a byl velmi aktivní v exilových kruzích nejen v Rakousku. Udržoval kontakty s Přemyslem Janýrem, Zdeňkem Mlynářem, Jiřím Pelikánem, Pavlem Tigridem nebo Anastázem Opaskem a členy katolického laického sdružení Opus Bonum, jejichž seminářů se účastnil. Článek v listu *Der Spiegel* věnovaný „Deratizátorovi“ poznamenává, že byl rovněž častým přispěvatelem českého vysílání Radia Svobodná Evropa.⁵⁸³ O to větší šok způsobil jeho nečekaný návrat do ČSSR v červnu 1981. Na základě jím získaných materiálů byl mj. započat nový proces s českým sociologem a disidentem Rudolfem Battěkem.⁵⁸⁴ Tyto úspěšné akce Státní bezpečnosti prohlubovaly příkopy mezi exilovými skupinami a výrazným způsobem ovlivňovaly identifikaci bývalých uprchlíků s vlastí, kterou mezi léty 1968 a 1969 opustili.

6.2.4.2 Směrnice o úpravě právního postavení exulantů

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) znamenala jeden z vrcholů politiky „uvolňování napětí“ mezi Východem a Západem a přinesla řadu změn i pro český a slovenský exil. Když byl 30. července 1975 představiteli 35 států, mezi nimiž bylo i Československo, podepsán v Helsinkách tzv. Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, uváděla většina pozorovatelů, že se jednalo o diplomatické vítězství SSSR, jehož územní zisky po roce 1945 byly tímto potvrzeny. Nicméně mezi zásadami, kterými se měly zúčastněné státy řídit, bylo i respektování lidských a občanských práv, a právě jejich nedodržování ze strany států východního bloku vedlo ke vzniku nezávislých nevládních organizací bojujících za ochranu těchto práv jak v Sovětském svazu (například Sacharovův Výbor na ochranu lidských práv), tak i jeho satelitech.

Zprvu i československá politická reprezentace nespatořovala v podpisu Závěrečného aktu výraznější komplikace. Implementaci této dohody vyřešilo Československo ratifikací dvou paktů, k jejichž přijetí se zavázalo již v roce 1968. Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských,

583 *Als Kammerjäger*. *Der Spiegel* 35, 13. 07. 1981, s. 90–91 [online]. Dostupné z: <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/14346882> [cit. 2017-07-16]. Více o agentu Hodicovi viz ULLMANN, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Münster 2006, s. 93–94.

584 Případ, kvůli němuž se stala rakouská bezpečnostní služba terčem kritiky, vzbudil i mezinárodní pozornost. Viz *Spy poses as dissident*. *The Courier*, 3. July 1981, s. 8 [online]. Dostupné z: <https://news.google.com/newspapers?nid=892&dat=19810629&id> [cit. 2017-07-16].

sociálních a kulturních právech tak byly po osmi letech uveřejněny ve Sbírce zákonů ČSSR 13. října 1976. Pro československou vládu, disent i exil mělo ovšem zveřejnění těchto mezinárodních závazků dva konkrétní dopady.

Prvním byl vznik Charty 77 – nejvýraznější a na Západě nejnámější protirežimní „občanské iniciativy“ v ČSSR. Podnětem k jejímu založení se stala svévole státních orgánů a porušování zmíněných mezinárodních smluv při procesu s undergroundovou skupinou The Plastic People of the Universe.⁵⁸⁵ Československý politický exil tak konečně získal partnera v domácí opozici, jak poznamenal v memoárech předseda Rady svobodného Československa Mojmír Povolný.⁵⁸⁶ V kontextu této knihy je rovněž důležité, že chartisté, kteří byli donuceni (nebo se dobrovolně rozhodli) opustit Československo a využít nabízený azyl v Rakousku, zde výrazným způsobem ovlivnili menšinový život,⁵⁸⁷ o čemž pojednává následující kapitola.

Druhým důsledkem schválení mezinárodních paktů byla nutnost upravit přístup pražského režimu k Čechům a Slovákům žijícím zahraničí. Podepsané dohody totiž měly přinést obyvatelům zúčastněných států snadnější cestování na opačnou stranu železné opony. Cesty za hranice měly být povolovány nejen z profesních, ale i rodinných důvodů, a rovněž mělo být umožňováno slučování rozdělených rodin. Československá vláda nicméně přijaté a schválené závazky neplnila a byla za to na mezinárodním poli často kritizována. Nápravou tohoto stavu byl pověřen ministr vnitra Jaromír Obzina, ale jeho návrh řešení, který se stal základem vládního usnesení č. 151 z 26. května 1977, zdaleka neodpovídal závazkům z Helsinek. Historik Jan Rychlík tento materiál federálního ministerstva vnitra zhodnotil jako směs „cynismu, arogance a drzosti, neboť v naprostém rozporu se skutečností se tu konstatuje, že platná úprava vydávání cestovních dokladů vyhovuje závazkům, které převzala ČSSR přístupem k mezinárodním úmluvám“.⁵⁸⁸ Vláda pochopitelně nechtěla cesty do zahraničí nijak usnadňovat, protože představovaly potenciální možnost k útěku. Jiný z historiků, Prokop Tomek, v této souvislosti zdůraznil, že základním rysem tohoto i dalších návrhů ze strany vlády bylo „využití KBSE k prosazení vlastních zájmů bez jakýchkoli ústupků“.⁵⁸⁹

585 Viz HAVEL, Václav: *Jak se rodila Charta 77*. In: Prečan, V. (ed.): *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Scheinfeld – Praha – Bratislava 1990, s. 17–23.

586 POVOLNÝ, Mojmír: *Zápas o lidská práva. Rada svobodného Československa a Helsinský proces*. Brno 2007.

587 Více HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití. Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: Pokorná Korytářová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (eds.): *Promyšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty bez zbraní*. Brno 2015, s. 147.

588 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 10.

589 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 21.

Problém „emigrace“ ovšem přetrvával i nadále a počet lidí, kteří nedovoleně opouštěli republiku, se od poloviny sedmdesátých let zvyšoval.⁵⁹⁰ To nutilo pražský režim k modifikaci jeho vztahu k občanům žijícím za státními hranicemi. Dne 16. března 1977 přijala vláda „Směrnici o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů“. Směrnice měla nejen změnit přístup státních orgánů k bývalým uprchlíkům, ale především diferencovat členy exilových vln na základě jejich „*poměru ke státnímu zřízení v ČSSR*“.⁵⁹¹ V konečném důsledku šlo vládě o snížení vlivu politického exilu. Na základě tohoto nařízení mohly československé úřady: 1) vydat exulantovi cestovní doklad pro návrat do ČSSR; 2) udělit exulantovi souhlas k trvalému pobytu v cizině; 3) propustit občana ze státního svazku; a 4) odejmout československé státní občanství „reakčním emigrantům“.⁵⁹² Směrnice tedy nabízela těm, kteří žili v zahraničí nejméně pět let a nebyli angažováni v politických akcích namířených proti režimu (neboli „*nevycházeli činnost státu nepřátelskou*“),⁵⁹³ možnost úpravy jejich právního postavení. Tento proces ovšem stavěl bývalé uprchlíky do ponížující pozice.

Pokud již byli dotyční odsouzeni na základě § 109 trestního zákona, museli nejprve podat žádost o milost prezidenta republiky a až poté zažádat o vystěhování nebo propuštění ze státního svazku. Za obojí „úpravu“ navíc vybíraly československé úřady vysoké poplatky, které měly být kompenzací za poskytnuté vzdělání či kvalifikaci, jež stát bývalým uprchlíkům poskytl. Jan Rychlík uvádí, že při započtení případných dalších poplatků mohla částka snadno dosáhnout i výše přes 2 000 dolarů.⁵⁹⁴ Ve Švédsku za náhradu studia museli bývalí uprchlíci zaplatit dokonce 3 400 dolarů, čehož si všímala i místní média. Za směrnici se očividně „*skrývala i snaha režimu získat od emigrantů valuty*“.⁵⁹⁵ Bývalí českoslovenští občané představovali pro režim v tomto pojetí odsouzence, kteří museli žádat o milost a „vyplatit se“ ze státního svazku. Na druhou stranu, pokud byl občanovi udělen souhlas s trvalým pobytem v cizině, získal opět československý pas, a jestliže se vyvázal ze státního svazku, přistupovaly k němu úřady jako k cizinci. V obou případech mohl opět navštěvovat příbuzné a známé v Československu a za určitých podmínek mohli i oni navštěvovat jej.

Řada Čechů a Slováků nehodlala na tyto podmínky z pochopitelných důvodů přistoupit a směrnici ignorovala, a tak z odhadovaného počtu 115 000 osob žijících v zahraničí déle než pět let podalo některou ze žádostí do roku 1981 jen

590 Za rok 1977 nedovoleně opustilo republiku 1 321 československých občanů. Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

591 Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. 3. 1977 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-pdf.aspx>.

592 Tamtéž.

593 Tamtéž.

594 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 11.

595 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 24.

20 616 z nich, jak zmiňuje zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ.⁵⁹⁶ I přes relativně malý zájem českých a slovenských exulantů o zmíněnou úpravu vztahů s vlastní vyvolávala směrnice v jejich řadách rozporuplné reakce. Dokládá to i příběh, který během nahrávání zmínila narátorka Iva Gikalová:

„Jednou se odehrála taková scénka. Byly dva páry, které se vystěhovaly v osmačtyřicátém. Ti jedni odjeli do Ameriky a ti druzí zůstali v Evropě. Ten pán byl v Etiopii poradcem Salassiera,⁵⁹⁷ jenomže Salassiera odstranili a on se potom vrátil do Evropy a žil ve Španělsku. A ten pán najednou na stará kolena začal toužit po Česku a rozhodl se, že tam s manželkou pojede. Pro toho druhého to ale byla ta největší vlezrada, co mohla být. To se muselo tehdy ještě žádat prezidenta republiky o odpuštění. To pro něho vůbec nepřipadalo v úvahu. Ti se tak rozhádali! To seděli tenkrát u nás, jeden byl zelený a druhý fialový, a řvali na sebe a od té doby spolu už nikdy nepromluvili.“⁵⁹⁸

Otázka upravení vztahu k ČSSR se v exilových kruzích řešila, jak o tom svědčí například menšinový tisk v Rakousku,⁵⁹⁹ a přidávala již k existujícím rozepřím další tenze. Ti, kteří přistoupili na jednání s československými úřady, byli označováni posměšně za „upravence“, v některých případech rovnou za „zrádce“, dopouštějící se jednáním s hanebným komunistickým režimem zradu na národní věci. Vladimír Čevela, který z Československa uprchl v roce 1970 a pracoval ve Vídni pro firmu Philips, byl odsouzen v nepřítomnosti na základě § 109 trestního zákona k odnětí svobody ve výši jednoho roku. Nicméně toužil jezdit do vlasti za maminkou, která odchod syna těžce nesla, a proto požádal prezidenta republiky o milost. Na otázku, zda mu někdo z českých známých ve Vídni jeho rozhodnutí vyčítal, uvedl:

„A jo, našli se tací. Ale já jsem jim říkal: ‚Milí zlatí, já jsem neměl 15 000 až 30 000 [šilinků, pozn. autora] na zaplacení.‘ To nebylo málo. Já jsem říkal: ‚Vlezte mi na záda!‘ To bylo ale jen na začátku, když se to dozvěděli. To se prostě zapomene a v hospodě se to zapíše.“⁶⁰⁰

I když vzájemné osočování časem ustalo, stále v mnohých bývalých uprchlících přetrvával pocit trpkosti nad svévolným postupem československých představitelů a státních úřadů. Celý proces úpravy vztahu je jen utvrdil v přesvědčení, že s Československem již nikdy nechtějí mít nic společného. Když se v roce 1988 dotazovala socioložka Mlynář-Dubská uprchlíků z ČSSR, zda by se do země vrátili,

596 „Z toho jen 452 emigrantů požádalo o vydání dokladu k návratu, 3 145 žádalo o povolení trvalého pobytu v zahraničí a 4 533 o propuštění ze státního svazku. Nejvíce – 12 486 (62%) – bylo žádostí o omilostnění trestného činu opuštění republiky, který soud vyměřil v nepřítomnosti.“ In: Tamtéž, s. 22.

597 Haile Salassie (1892–1974), etiopský regent a následný císař.

598 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

599 „Směrnice jsou založeny na poddanském poměru občana ke státu. Člověk je tu pro stát, nikoliv stát pro člověka.“ Viz Směrnice pražské vlády. Vídeňské svobodné listy 32, 18. 8. 1977, s. 1.

600 Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čovelou, Vídeň 1. 10. 2011.

odpověděly záporně čtyři pětiny respondentů.⁶⁰¹ Dokonce i na pád komunistického režimu v roce 1989 reagovala část z nich slovy: „*Vlastně už ani nemám chuť tam jet, země i lidé jsou mi cizí.*“⁶⁰²

6.2.4.3 „Emigrantské sny“

Velice zajímavým jevem, který zmiňovala podstatná část narátorů, byly tzv. emigrantské sny. Přesnější označení by bylo spíše emigrantské noční můry, protože se v nich bývalí uprchlíci ocitali zpět v Československu, odkud se ovšem již nebyli schopni vrátit do svobodného světa. V prvních letech života v exilu se podle narátorů tyto sny objevovaly pravidelně, s neustávající intenzitou. Podle svědectví Vladimíra Kříže, který uprchl do USA, se nevyhnuly ani manželům Škvoreckým.⁶⁰³ Detailnější popis tohoto fenoménu přinesla v rozhovoru i Iva Gikalová, která pobývala s manželem a dcerou ve Švýcarsku:

*„Je to vždycky, že přijedete do Česka, a teď, buďto ztratíte pas a nemůžete ven, nebo vás nepustí, protože máte cizí pas. A vy jim [v tom snu, pozn. autora] říkáte: ‚Ale já tam mám rodinu a já tam mám děti!‘ Ale prostě se nemůžete dostat za hranice. Tyhle sny měli snad všichni. Časem se ty sny ztratí [...]. Ale přijdou tak dva roky po tom, co jste venku, a jsou velmi intenzivní. A jak říkám, měl je skoro každý.“*⁶⁰⁴

I tyto sny vypovídaly o identifikaci narátorů s Československem. Nejednalo se sice o vědomé ztotožňování se s původní vlastí, ale emoce, které sny o návratu do ČSSR v posrpnových exulantech vyvolávaly, byly reálné a představovaly důkaz o vnitřním vztahu bývalých uprchlíků k vlasti. Ve snech, jež jsou podle základní definice prožitkovou reakcí na nějaký vnitřní nebo vnější podnět, se často projevuje to, co jedinec v běžném životě potlačuje nebo si nepřipouští. Toužené shledání se členy rodiny a přáteli nebylo možné kvůli postihům, a představa návratu do totalitního státu tak naháněla strach a vyvolávala hrůzu. Československá socialistická republika v čele s komunistickou stranou znamenala pro exulanty v podvědomé rovině totéž, co vězení.

601 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 126.

602 MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*, s. 281.

603 Vladimír Kříž – *emigrantské sny* [online]. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny> [cit. 2017-07-12].

604 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

6.2.5 Česká republika blížká (1989–současnost)

Obrazy Československa sedmdesátých a osmdesátých let, které vystávaly účastníkům výzkumu v paměti, dokládaly, jak těžké pro ně bylo se identifikovat s vlastí, kterou opustili v roce 1968. V jejich vyprávěních převládaly narace popisující šikanu československých úřadů při „upravování vztahu“ k vlasti, aktivity Státní bezpečnost vzbuzující strach a celkově odmítavý až nepřátelský postoj komunistického vedení k Čechům a Slovákům žijícím na Západě. Československá socialistická republika byla pro mnohé státem, který opustili natrvalo a nechtěli s ním mít již nic společného. Změnu přinesl až rok 1989 – spisovatel Pavel Kohout, žijící v Rakousku, jej nazval „*rokem zázraků*“.⁶⁰⁵ Nahraná životopisná vyprávění zachycovala i období po pádu železné opony a stejně podstatné, z hlediska národní identity, byl i následný vývoj – obnovení demokracie, rozpad Československa a vstup České republiky do NATO i EU. Tyto události výrazným způsobem ovlivnily pohled bývalých uprchlíků – dnešních krajanů – na zemi, jejíž současná léta jsou úplně jiným příběhem než pražské jaro.

6.2.5.1 Sametový zlom a návraty

I když někteří z Čechů žijících za hranicemi přijali pád komunistického režimu v Československu v prosinci 1989⁶⁰⁶ se smíšenými pocity, většina exulantů – včetně narátorů účastnících se výzkumu – byla událostmi v bývalé vlasti nadšená. Hned jak to bylo možné, do ní zavítali. Především exulanti a chartisté v Rakousku to měli díky geografické poloze nejbližší a mohli se přímo účastnit revolučních událostí, tak jako Pavel Kohout se svým synem Ondřejem,⁶⁰⁷ nebo režisérka Zuzana Brejchová. Ta v rozhovoru popsala vzrušenou atmosféru v hlavním městě:

*„Najednou se procházím po Václaváku a všude samý Havel, že jo? A svoboda! Já jsem pak jela do Prahy na prezidentské volby. Zůstala jsem na Hradě, kde tenkrát stála spousta lidí a opíjeli jsme se tam všichni sektem. Bylo to skvělé! A silvestr jsem strávila se sestrou a jejím manželem a s těmi všemi lidmi na Staroměstském náměstí. Ta euforie byla neuvěřitelná.“*⁶⁰⁸

605 KOHOUT, P.: *To byl můj život??*, s. 255.

606 O sametové revoluci pojednává výborná kniha historika Jiřího Suka. Viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2003.

607 Na komplikace, které Pavla Kohouta s jeho ženou, synem a snachou čekaly na hranicích, a na vystoupení otce na shromáždění v Bratislavě v den generální stávky 27. 11. vzpomínal v rozhovoru nejen Ondřej Kohout (Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013), ale popsal jej i jeho aktér: KOHOUT, P.: *To byl můj život??*, s. 267–271.

608 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Radost a euforii z čerstvě nabyté svobody pociťovali i mnozí další z těch, kteří Československo před dvaceti lety opustili. Převratné změny, k nimž v listopadu 1989 došlo, se hluboce zapsaly do jejich osobní i kolektivní paměti. Sametová revoluce patřila v rozhovorech ke zlomovým událostem, kolem kterých byla dále formována životní vyprávění. I když euforie časem vyprchala a mnoho bývalých posrpnových uprchlíků bylo (a stále je) kritických k dalšímu směřování země, přinesly události roku 1989 zásadní změnu pro celý český a slovenský exil – opětovně pro něj otevřel hranice do vlasti. Pavel Tigríd v této souvislosti dobře vystihl, že otázka návratu je „*pro všechny politické emigrace otázka první a poslední*“.⁶⁰⁹ Právě otevřením hranic a prvním návratem do země započal pro exulanty proces postupného nabývání důvěry k Československu a opětovné identifikace se státem, který se pádem železné opony stal náhle pro Čechy a Slováky v Rakousku a Švýcarsku geograficky velmi blízkým.

Avšak začátek procesu ztotožňování se s mateřskou zemí nebyl jednoduchý. Spolu s emocemi, vyvolanými příjezdem na známá místa a návštěvou rodin a přátel, se dostavil i jev označovaný v anglosaské literatuře jako „*reverse culture shock*“.⁶¹⁰ Tento obrácený kulturní šok, který zažívají například studenti působící na zahraničních univerzitách po návratu domů, popisovala i řada narátorů. Návrat do vlasti po mnoha letech vehnal exulantům nejen slzy do očí, ale vyvolal i jiné, a to méně příjemné emoce. Výstižně své pocity při návratu popsala narátorka Jana Vodičková během rozhovoru se členy Sokolské župy Švýcarské:

„Já jsem si říkala, že se mnou budou mlátit emoce a měla jsem strach. A bylo to tak. Když člověk zase viděl panorama Prahy a Národní divadlo, tak jsem brečela. Pak jsem ale jela na Sokolskou [ulici, pozn. autora], kde mi to málem rozbilo auto, a to už jsem zase málem brečela vzteky [úsměv].“⁶¹¹

Radost z návratu do vlasti často zkalilo setkání se známým, ale po dvaceti letech odloučení už do jisté míry cizím prostředím. A také se společností. V porovnání se životem ve svobodném světě byli narátoři zvyklí na jiné jednání – jak na úřadech, v obchodech, tak i na odlišné reakce lidí, které potkávali na ulicích českých a slovenských měst. Na otázku, jaký byl návrat, odpověděl jeden z narátorů: „*Podivný. Musel jsem se hlásit na policii, kde se mnou jednali, jak s posledním vyvrhelem. Na to už jsem nebyl po té době zvyklý, takže jsem policistům okamžitě řekl svoje mínění.*“⁶¹² Podobné příběhy „obráceného kulturního šoku“ z porevolučního Československa zmiňovala většina narátorů, kteří si mnohdy až v okamžiku příjezdu do vlasti uvě-

609 TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 71.

610 Například GAW, Kevin F.: *Reverse culture shock in students returning from overseas*. *International Journal of Intercultural Relations* 24, 2000/1, s. 83–104.

611 Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župě švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

612 Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej 21. 8. 2014.

domili, že se již cítí doma v hostitelských zemích. Z části to bylo ovlivněno faktem, že většinová společnost v Československu zaujímalá k vracejícím se exulantům ambivalentní postoj.

6.2.5.2 „Vy jste si tam žili“

Přístup československých občanů k vracejícím se Čechům a Slovákům byl dvojitý. Na jednu stranu vzbuzovali ti známější z exulantů u lidí národní hrdost svými úspěchy v zahraničí,⁶¹³ na stranu druhou se dotyční stávali terčem kritiky – za svou neochotu vrátit se do země natrvalo, za posuzování místních poměrů nebo za špatnou češtinu. Ladislav Holý, který se po listopadu 1989 na nějakou dobu vrátil do Československa ze svého působení ve Velké Británii, k tomu uvedl: „*Jestliže emigranti vyjadřují sympatie ke státu, ve kterém nyní žijí, nebo kritizují české postoje a praktiky příliš tvrdě (zvláště pokud jejich kritika neodpovídá kritice Čechů nebo ji překračuje), začne českost emigrantů vzbuzovat pochybnosti.*“⁶¹⁴ Takoví pak bývali považováni za „odrodilce“, kteří v zahraničí přestali být součástí národa, což vypovídalo podle Holého o tom, že „*Češi konceptualizují národní identitu jako přirozeně danou.*“⁶¹⁵ Ač byla česká identita přirozeně daná (tím, že se jedinec narodil českým rodičům), mohla být v cizině podle tehdejších názorů ztracena.⁶¹⁶

Dalším problémem, s nímž se vracející se exulanti střetávali, byla představa o „zlatém Západu“, kam se podle mínění části většinové společnosti odjíždělo především za zbohatnutím. Nejtypičtější otázkou, s níž se setkala při návštěvě Československa naprostá většina narátorů, byl dotaz na jejich finanční situaci, doprovázený porovnáním života v zahraničí a v ČSSR a představou bohatství, kterého si „emigranti“ na Západě užívali. O závisti a nepochopení mluvili Dana Linhartová, Karel Kukul nebo manželé Ráčkovi. Iva Gikalová shrnula zážitky z první návštěvy Československa následovně:

„My jsme viděli, že my jako ‚emigranti‘ tady v Česku nějak extra vítání nejsme. Říkalo se, že jsme si utekli za určitým luxusem a teď si tam žijeme a máme se, zatímco lidi tady [v Československu, pozn. autora] trpí a úpí. Ten styk [s lidmi, pozn. autora] byl na základě toho spíše malý a člověk nemohl říkat: ‚My to máme takto. My to děláme tak a tak.‘“⁶¹⁷

613 Jako například dirigent Rafael Kubelík, Tomáš Baťa ml., Miloš Forman a další.

614 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 66.

615 Tamtéž.

616 To byl případ herce Jana Třísky, ze kterého se stal po třinácti letech života v USA Američan „skrz naskrz“ a který se v rozhovorech „*předváděl zbytečným užíváním anglických slov*“. Více viz tamtéž, s. 67.

617 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

Vysvětlení odmítavého přístupu české a slovenské veřejnosti k emigrantům podal Tomáš Grulich, který se věnoval domácím postojům k zahraničním Čechům: „*Systematická lživá propaganda očerňující československé krajanů v zahraničí přinesla ovoce v podobě nedůvěry občanů České republiky ke svým spoluobčanům, kteří ať dobrovolně, či nedobrovolně zvolili raději život ve svobodném světě před životem v komunistické totalitě.*“⁶¹⁸ S tímto tvrzením se po analýze pramenů ztotožňuji i já. Například dokumenty státní bezpečnosti pojednávaly o emigrantech výhradně jako o těch, kteří opustili socialistické zřízení kvůli své „ideové nepevnosti“ a proto, že podlehli vábení mamonu vyvolanému západní propagandou.⁶¹⁹ V tomto duchu charakterizovala uprchlíky i česká media. Když se pak ti, kteří si tzv. upravili vztah, objevovali v ČSSR v autech západních značek a s nedostatkovým zbožím, které přiváželi příbuzným, vyvolávali mezi obyvatelstvem velmi často závist. Přesně tak chtěl režim, aby se na emigranty nahlíželo – jako na kariéristy a oportunisty, s nedostatkem sounáležitosti se socialistickým zřízením, kteří odešli na Západ za peníze a za „*ničím nepodloženou nabídkou k uplatnění osobních schopností*“.⁶²⁰ Byla to zrada vlasti, socialismu a národa. Nutno ovšem dodat, že přístup většinové populace ke krajanům žijícím v zahraničí procházel vývojem a v současnosti jej jako problém nezmiňoval žádný z narátorů.

„*Když jsem sem [do Československa, pozn. autora] pak znovu začala jezdit, tak to bylo hrozné ti Češi: ‚Vy si tam žijete!‘ A první otázka – nikoho jste neznal – hned se ptali: ‚A kolik tam vyděláváte?‘ To bylo strašné! A ta závist a představa, že si tam tak jen ležíme a peníze nám samy chodí! To teď už našťestí taky pomínulo.*“⁶²¹

6.2.5.3 Rozpad Československa

Vztahy mezi Čechy a Slováky žijícími spolu v jednom státě nebyly bezproblémové a rozepře, které doma zadusil komunistický režim, propukaly v exilu naplno.⁶²²

618 BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 123.

619 ABS, fond Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3, s. 8. Srovnej BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanů v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 55.

620 Tamtéž.

621 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

622 Slovenské exilové skupiny se vytvořily po roce 1945 okolo předních představitelů Slovenského státu. Mezi ně patřil Karol Sidor, který založil v roce 1948 Slovenskou národní radu v zahraničí, usilující o osamostatnění slovenského národa, nebo Ferdinand Ďurčanský, který se podílel na založení Světového kongresu Slováků. Ďurčanský se svými příznivci trval na právní kontinuitě Slovenské republiky. Spolupráce s pouňorovým exilem z Československa nebyla z uvedených důvodů možná. I samotná Rada svobodného Československa, vrcholný politický orgán československého exilu se sídlem ve Washingtonu, založený v roce 1949, byl rozporů mezi nejrůznějšími frakcemi a českými a slovenskými politiky

Následný rozpad Československa zmiňovala jako jednu z klíčových událostí v rozhovorech většina dotazovaných. Zpočátku hodnotila rozdělení společného státu, „*kteřý znamenal větší sílu v Evropě*“, ⁶²³ většina zahraničních Čechů negativně, ve vyprávěních nahrávaných dvacet let po vzniku obou republik však již převažovalo souhlasné stanovisko – ovšem s poukazem na nedemokratický charakter zániku federace. Dušan Šimko, spisovatel, publicista a vysokoškolský pedagog žijící v Basileji, rozpad Československa charakterizoval těmito slovy:

„Švajčiarsko je špeciálny prípad, nedá sa to zopakovať. Chudák Masaryk to možno myslel inak. Tak najprv Hitler, potom slovenský štát, potom bolševizácia, a potom tzv. zmena a ‚sloboda‘. Ja hovorím, bolo to legálne, ale bolo to hlboko nedemokratické.“ ⁶²⁴

Problematiku rozpadu Československa shrnul v rozhovoru se členy sokolské jednoty Baden v srpnu 2014 za všechny účastníky Jaroslav Zrůst. Jeho názor v různých obdobích zazníval i v rozhovorech s dalšími narátory.

„To rozdělení je složitá věc. Asi to nakonec bylo dobře. Já si myslím, že by to dlouhodobě nedělalo dobrotu. Já jsem býval hodně na Slovensku a nemám nic proti Slovákům, ale považuju je za jiný národ, s vlastní kulturou a jinými zvyky.“ ⁶²⁵

6.2.5.4 Současnost: Evropská unie a otevřené hranice

Ač historici přenechávají hodnocení přítomnosti raději sociologům či politologům, metoda orální historie je se současností nedílně propojena. Životopisná vyprávění, ať již jsou otázky tazatele strukturovány jakkoliv, zachycují v rovné míře minulost a současnost, respektive dobu, kdy byly pořizeny. Historické události zaznamenané nejruznějšími prameny jsou, co do místa a času, nehybné. Velmi často se však mění úhel pohledu na ně a jejich interpretace ze strany těch, kteří je zažili. Z tohoto důvodu i nahrané rozhovory vypovídají o životních postojích, názorech a přesvědčeních, které zastávali nárátoři ve druhé dekádě 21. století, stejně jako o pražském jaru a životě v exilu, které postoje narátorů formovaly. V momentě, kdy tazatel zapíná diktafon či kameru, se minulost začíná mísit se současností. Důležité z hlediska sledovaného výzkumu bylo, jaké události, respektive vzpomínky na tyto události, narátor v rozhovoru využíval, aby z nich vytvořil souvislé vyprávění svého vlastního života. Jak dokládají nahrávky, roky 2011 až 2014 byly v rozhovo-

postupně paralyzován. Více JURÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996. O vztahu Čechů a Slováků pohledem narátorů viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

623 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

624 Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

625 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen 22. 8. 2014.

rech stejně přítomné jako jaro roku 1968. Rozbor národní identity jako kategorie praxe a identifikace narátorů s jejich vlastní nemůže být myslitelná bez současnosti, respektive bez zahrnutí jejich aktuálního postoje.

Rakouská socioložka Margita Urbanek v jednom ze závěrů své disertační práce uvedla, že rok 1989 a otevření československých hranic „*znamenalaly pro uprchlíky masivní změnu*“;⁶²⁶ která se odrazila i na pojetí jejich identity a změně sociálního statutu. Najednou se mohli vrátit do země bez hrozby postihu, obnovit stará přátelství a začít navštěvovat své příbuzné. Mezi narátory nebyl jediný, kdo by po pádu železné opony do staré vlasti znovu nezavítal a navzdory prvotnímu šoku a odmítavým reakcím okolí se pak do země opakovaně nezačal vracet. Postupem času se stále více Čechů, kteří žili dlouhá desetiletí v zahraničí a kteří měli občanství jiného státu, začalo hlásit ke svým kořenům. Řada narátorů se v průběhu devadesátých let zapojila do spolkové činnosti, jiní zase poslali své děti na studia na české univerzity a nemalé procento z nich si pořídilo ve vlasti nemovitost a pravidelně tak do České republiky dojíždí. Někteří zde zase plánují strávit důchod a závěrečnou část svého života. I přes všechny výhrady a kritiku českého polistopadového vývoje⁶²⁷ bylo z rozhovorů patrné, že se Česká republika po vstupu do Evropské unie 1. května 2004 přiblížila nejen Evropě, ale i svým bývalým občanům žijícím v zahraničí. Země postupně získává ztracenou reputaci. Současnou situaci z pohledu Čechů žijících v Rakousku vystihl Stanislav Adámek, když na otázku, zda by se vrátil zpátky, odpověděl:

*„Na to je jednoduchá odpověď. Do Brna je to 120 minut a já jako Středoevropan s tím nemám problém. Po tom jsem celý život toužil, aby byly hranice otevřené a já dojel za dvě hodiny za svým bratrem a svojí sestrou. Ti jsou všichni v Brně a je jich celkem 11. Já jsem jediný, kdo odešel.“*⁶²⁸

Ostatně i česká vláda změnila svůj přístup. Totalitní slovník plný „zrádné emigrace“ zmizel a místo něj Ministerstvo zahraničních věcí, pod které spadá tato problematika, hovoří o krajanech a zahraničních Čechách. Od vzniku samostatného státu patřili významní příslušníci exilu k poradcům prezidenta Václava Havla nebo zastávali důležité funkce v polistopadové vládě.⁶²⁹ Dřívější protivníci režimu tak pomáhali s transformací země a s přechodem k demokracii. V roce 1993 vznikl

626 „*Die Öffnung der Tschechoslowakei zum Westen hat für die Flüchtlinge massivste Veränderungen gebracht. Der jahrzehntelange Status und die Identität haben sich verändert.*“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 262.

627 V naráčích se objevovala témata privatizace, agresivního či neschopného jednání vrcholných představitelů českého státu, romská otázka i problematika individuálního příkoří, které narátoři zažili v České republice.

628 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň 14. 7. 2013.

629 Například Pavel Tigrid, který působil jako poradce prezidenta Václava Havla od února 1991 do června 1992, se stal v roce 1993 členem Kolegia poradců českého prezidenta a nakonec působil téměř rok v Kanceláři prezidenta republiky jako poradce pro česko-německé vztahy (únor 1997 – prosince 1998). Viz TIGRID, P. – KOTYK, P.: *Mně se nestýskalo*, s. 138–139.

na Ministerstvu zahraničních věcí Odbor pro krajanské a nevládní styky. V současné době se spolupráci s krajany a jejich spolky věnuje Oddělení zvláštního zmocněnce pro krajanské záležitosti a při Senátu PČR existuje Stálá komise Senátu pro krajany žijící v zahraničí, jejímž předsedou byl v minulých letech zde již několikrát citovaný Tomáš Grulich.

6.2.6 Závěr

Identifikace narátorů s Československem prošla v průběhu desetiletí výraznou proměnou. Vzpomínky spojené s dětstvím a dospíváním často zahrnovaly narativ perzekuce, nejistoty a strachu v rodinách. Československo padesátých let bylo ve vyprávěních především totalitním státem ovládaným Komunistickou stranou Československa, ve kterém byly běžné šikana úřadů i donášení a z nich plynoucí vzájemná nedůvěra obyvatel. Změnu přinesla až šedesátá léta, která byla v podání narátorů zlatou dobou, naplněnou postupným získáváním různých svobod, a obdobím kulturního rozmachu. Reformní proces vyvrcholil pražským jarem v roce 1968. Nahraná vyprávění v tomto ohledu kopírovala obecně sdílený narativ české společnosti a interpretace historických událostí i politického vývoje v zemi se u exulantů žijících v Rakousku a Švýcarsku nelišila.

Zásadním zlomem v životech narátorů byly vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa a následná „normalizace“ poměrů v zemi. S upevněním pozice Husákova režimu a po uzavření československých hranic v říjnu 1969 dělila Čechy, kteří odešli do exilu a žili na Západě, od „mateřské země“ opět nepropustná železná opona, jež bránila volnému pohybu osob a znemožňovala rodinné kontakty a přátelské vazby. Ve společnosti zavládl podle pamětníků, stejně jako v padesátých letech, strach. Udržet styky s rodinou, která zůstala v Československu, bylo obtížné a nezřídka se stávalo, že s částí příbuzných ztratili posrpnoví uprchlíci kontakt úplně. V případě návratu bývalého uprchlíka zpět do vlasti existovala reálná hrozba, že dotyčný bude odsouzen k odnětí svobody až na pět let, popřípadě donucen spolupracovat se Státní bezpečností. Identifikace s bývalou vlastí tak byla pro exulanty nelehká – nejenže byli většinou v nepřítomnosti odsouzeni k několikaletému vězení, ale socialistický stát v nich viděl v lepším případě „ideologicky nepevné oběti západní propagandy“, v horším (u těch, kteří byli politicky činní) zrádce, kariéristy a v konečném důsledku nepřátele. Výraznější změnu pro český exil neznamenal ani směrnice vlády umožňující tzv. úpravu vztahu, neboť tento proces byl pro mnohé exulanty jednak ponižující, jednak finančně nákladný náročný.

Skutečný zvrat přinesla až sametová revoluce a pád komunistického režimu v Československu. Otevření hranic poskytlo exulantům možnost obnovit kontakty s rodinou a přáteli, kteří zůstali ve vlasti. I když návrat byl provázen „obráceným

kulturním šokem“ a řadu jevů polistopadového vývoje hodnotili zahraniční Češi kriticky, včetně rozpadu federativní republiky, přece jen se poměry začaly pozvolna proměňovat a spolu s nimi se měnil i postoj narátorů. Ač se do České republiky nehodlají vrátit a doma se cítí v hostitelských zemích, přesto se podařilo řadě z nich obnovit rodinné vazby, znovu začali republiku navštěvovat a stále více se s ní identifikují. Odpověď na druhou hypotézu o existenci pocitu sounáležitosti s vlastí je tedy kladná. Otázkou je, jak by se jejich identifikace vyvíjela, kdyby nedošlo k pádu železné opony, otevření hranic a začlenění mladého státu do západních evropských struktur. Současný příběh České republiky v momentě, kdy vznikají tyto řádky, je totiž úspěšným příběhem, se kterým není těžké se ztotožnit.